



АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ В Ə ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик нəгələлэр мəчмурси)

4

АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ
журнилына əлсə

Бакы — 1973

Бүтүн өлкөлөрүн
пролетарлары,
бирлэшин!

1954-чү илдән нәшр едилир.

**АЗЭРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈАТ ТӘДРИСИ**

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

№ 4 (80)

„Азәрбајчан мәктәби,“

журналына өлавә

Бакы—1973

1. Орта мектебдә Азәрбајчан дили тәдриси

МҮНДӘРИЧАТ

I. Орта мектебдә Азәрбајчан дили тәдриси

Ә. Фәрәчов. Бир-бири илә гарышыг салынан грамматик мэфһумлар вә онларын мәннимсәнилмәси јоллары .	3
Ингилаб Әлијев. Ахшам мектеби шакирдләринин јазылы нитгиндә олан синтактик гүсурлар вә онларын ислаһы јоллары	16
Камил Әлијев. Дилчилијин башга шөбәләри илә үслубијатын әлагәси вә фәргли чөһәтләри .	22
Ш. В. Јусифли. Васитәли вә васитәсиз нитгин үслуби имканлары	27
Гүдрәт Талыбов. V синифдә дүзәлтмә фе'лләрин тәдрисинә даир	33
Иса Чәфәров. Грамматик чөһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин грамматикадан алынмыш биликләрлә әләгәләндирилмәси	37
Һ. Нәсиров. Кечмиш биликлә јени билијин әләгәләндирилмәси	45
II. Орта мектебдә әдәбијат тәдриси	
Чамал Әһмәдов. Әдәбијат дәрсләриндә шакирдләрин шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк һаггында	50
Тејмур Рзајев. Ә. һагвердијевин «Дағылан тифаг» фаһиәсинин тәдрисинә даир	59
Рәфигә Мустафајева. Фақүлтәтив мәшғәләләр васитәсилә В. И. Ленин образынын өјрәдилмәси .	69
Ш. А. Микајылов. Бәдни јарадычылыг методу вә әдәби чәрәјанларын өјрәдилмәсиндә мугајисәдән истифаде .	75
Сәбаһәддин Рүстәмов. Сары Ашыг .	80
Н. Күнәшли. Әдәбијат дәрсләриндә шакирдләрин идејасијаси тәрбијәси тәчрүбәсиндән .	90
Ә. Әфәндизадә. Суалларыныза чаваб веририк .	94
Бу китаблары охујун	102
«Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси» мәчмуәсиндә 1973-чү илдә дәрч олунмуш мәгалә вә материаллар	110

БИР-БИРИ ИЛӘ ГАРЫШЫГ САЛЫНАН ГРАММАТИК МЭФҲУМЛАР ВӘ ОНЛАРЫН МӘНИМСӘНИЛМӘСИ ЈОЛЛАРЫ

Ә. ФӘРӘЧОВ,

В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти, педагожи елмләр доктору.

IV—VIII синифләрдә грамматик тәһлил заманы ән кеңиш јайылмыш сәһвләрдән бири шакирдләрин морфоложи мэфһумларла синтактик мэфһумлары гарышыг салмаларыдыр. Истәр нитг һиссәләри, истәрсә чүмлә үзвләри илә ибтидан мектебдән таныш олмаларына бахмајараг, ән һазырлыглы шакирдләр белә бу тәһилдән олан сәһвләрә јол верирләр. Мәсәлән, бунлардан ән характер оланларынын икисини кәстәрәк:

1. Нитг һиссәләринә кәрә тәһлил үчүн шакирдә белә бир чүмлә верилир: «Колхозчулар памбыг тарласындан евләринә гајытдылар». Шакирд чүмлә тәһлилинә белә башлајыр: «колхозчулар—мүбтәдадыр, гајытдылар—хәбәрдир». Мүәллим тәһлилин дүзкүн апарылмадығыны сөјләјән кими, шакирд бир анлыға дурухур, сонра ајылан кими олуб, чүмләни чәлд вә дүзкүн тәһлил етмәјә башлајыр: «колхозчулар—исимдир, чәмдир, адлыг һалдадыр, шәхс билдирир, гурулушча дүзәлтмәдир; гајытдылар—фе'лдир, хәбәр формасыдыр, шүһуди кечмишдир, III шәхсин чәмидир, гурулушча садәдир вә с.

2. Шакирд тәһлилә дүз башлајыр, тәһлилин кедишиндә сәһвә јол верир, мәсәлән:

«колхозчулар—исимдир, гајытдылар—фе'лдир, памбыг тарласындан—тамамлыгдыр, евләринә—јер зәрфлијидир» вә с.

Бурадан белә чыхыр ки, шакирд ја тәһлилә башламағы бачармыр, ја да нитг һиссәләри илә чүмлә үзвләринин нә олдуғуну билмир. Бу вәзијјәт гисмән онунла изаһ олунур ки, нбтидан мәктәбдә бу грамматик катәгоријалар һаггында паралел биллик верилир. Грамматик материалын белә тәдриси ајры-ајры грамматик һадисәләр һаггында шакирдләрдә ајдын тәсәввүрүн јаранмасына мане олур.

Нитг һиссәләри вә чүмлә үзвләринин бә'зи әламәтләринин долашыг салынмасы бу грамматик мәфһумларын тамам ејниләшдирилмәси демәк дејил. Бизим тәдгигатын дәлилләри көстәрир ки, шакирдләр мә'налары бәрабәр олмајан мәфһумлары ејниләшдирдикләри үчүн јох, онлары дүзкүн ајырд едә билмәдикләри үчүн јухарыдакы сәһвләри бурахырлар. Тәчрүбәдән кечирдијимиз шакирдләрин, демәк олар ки, һамысы тәсдиг едирдиләр ки, исим вә мүбтәда, фе'л вә хәбәр, сифәт вә тә'јин, зәрф вә зәрфлик ејни шејләр дејил, бунунла белә шакирдләр бу мәфһумлар арасындакы мүһүм фәрги көстәрә билмирдиләр.

Дил дәрсләриндә мәфһумларарасы кенерализасијанын кениш јајылмасына баһмајараг, о, дил мүәллимләри вә методистләри тәрәфиндән һәмишә нәзәрә алынмыр.

Мәфһумларарасы кенерализасијанын гаршысыны алмаг үчүн мүһүм әламәтләрин ајрылмасы просесиндә дә конфликт компонентли мисалларын тәһлилин давам етдирмәк лазымдыр. Тәһлил үчүн сечилмиш материал мүхтәлиф вариантлы олмалыдыр. Тәһлил заманы ән чох сәһв бурахылан һаллара даһа чох диггәт јетирилмәлидир. Буну мүбтәданын өјрәнилмәси нүмунәсиндә көстәрәк.

Мүбтәда елми грамматикаларда үч критерија үзрә мүәјјәнләшдирилир: 1) мә'на (хәбәрлә изаһ едилән әшјаны билдирир), 2) синтактик (чүмләнин грамматик чәһәтдән дикәр үзвләриндән асылы дејил), 3) морфоложи (адлыг һалда олан әсас нитг һиссәләри вә сөз бирләшмәләри илә ифадә олунур).

Мөвзуја мараг ојатмаг үчүн шакирдләрин диггәти онлалара мә'лум олмајан әламәтләр үзәриндә мәркәзләшдирилир. Бу мәгсәдлә шакирдләрә белә бир чүмлә верилир: «Адил рәнкли кағыз кәсир». Ашағыдакы суаллар әсасында сәһбәт кедир:

1) Чүмләдә ким вә ја нә һаггында данышылыр?

2) Мүбтәда башга сөзләрдән асылыдырмы?

3) О һансы нитг һиссәси илә ифадә олунмушдур?

4) Адил сөзү исмин һансы һалындадыр?

Тәһлил просесиндә хүсуси олараг гејд едилир ки, мүбтәда чүмләдә ким вә ја нә һаггында данышылдығыны билдирир, о һәм дә башга сөзләрдән асылы дејил (дикәр сөзләрлә узлашмыр, идарә олунмур, јанашараг ону изаһ етмир), адлыг һалда дурур. һәмин чәһәтләри габарыг шәкилдә нәзәрә чарпдырмаг үчүн (бунун мүһүм психоложи әһәмијјәти вардыр) мүәллим шакирдләрә даһа бир суалла мүрациәт едир:

— Кағыз исмини нә үчүн мүбтәда һесаб етмәк олмаз?

— Бу исимдир, чүмләнин асылы үзвүдүр (фе'лә аиддир), тә'сирлик һалдадыр, тамамлыгдыр.

Сонра мүбтәданын ифадә васитәләринә аид чәдвәл нүмајиш етдирилир.

Мүәллим чәдвәлдәки чүмләләри бир-бир охујур вә мүбтәданын һансы нитг һиссәси илә ифадә олундуғуну шакирдләрдән сорушур.

1. Алимләр Марс планетинә сүн'н пејк бурахмышлар.

2. Ијирмиалтылар гәһрәманлыгла һәлак олдулар.

3. Онлар Коммунист күчәси илә јаваш-јаваш јухары галхырлар.

4. Јашамаг шән вә көзәл олмушдур.

5. Кәлән бизим гоншумуз иди.

6. Биз бу ил мәһсулумузу бирә-беш артырмалыјыг. Мәнчә, бу ил бирә-беш дә аздыр.

Тәһлил заманы шакирдләрин диггәти даһа чәтин һаллара (субстантивләшмиш сифәт, сәј, фе'ли сифәт, мәсдәр вә зәрфлә ифадә олунан мүбтәдалара) јөнәлдилир. Мүәллим хүсуси гејд едир ки, грамматик тәһлилдә сәһв етмәмәк үчүн һәр грамматик мәфһумун өзүнәмәхсус әламәтләриндән чыхыш етмәк лазымдыр. Буну она көрә етмәк лазымдыр ки, формалашан мәфһумда сонра даһа чох хүсуси фактлар топлашсын.

Мүбтәда мәфһуму ашағыдакы һалларда башга мәфһумларла сәһв салыныр:

1. Әкәр чүмләдә әсас мә'на јүкү мүбтәдаја јох, чүмләдә исимлә ифадә олунан икинчи дәрәчәли үзв үзәринә дүшүрсә, шакирдләр мүбтәданын тә'рифиндә көстәрилән мә'на әламәтинә («кимин вә ја нәјин һаггында данышылан...») әсасланараг чүмләдә исимлә ифадә олунан икинчи дәрәчәли үзвү мүбтәда һесаб едирләр. Мәсәлән, «Рәһим гала һаггында охудуг-

ларыны гыса оларга данышды» чүмлэсини шакирд белә тәһлил етди:—Бу чүмлэдә гала мүбтәдадыр. чүнки чүмлэдә гала һаггында данышылыр; данышды, нә етди?—хәбәрдир.

Башга бир мисал: «Биринчи јери тутмуш пәһләвана мүкафат верилди»—чүмлэсиндә шакирд мүбтәданын мәна әләмәтини әсас көтүрәрәк белә дејир: «Бу чүмлэдә «пәһләван» сөзү мүбтәдадыр, чүнки чүмлэдә онун һаггында данышылыр».

2. Мүәјјәнлик билдирмәјән тамамлыглар мүбтәда илә дәјишик салыныр. Белә һалларда сәһвән мүбтәда һесаб едилән сөз мүбтәданын үмуми әләмәтинә малик олур, демәли, харичән онлар бир-биринә охшајырлар. Бу үмумилик ондан ибарәт олур ки, тамамлыг да мүбтәда кими нә? суалына чаваб верир, лакин бу суал адлыг һалын јох, гејри-мүәјјән тәсирлик һалын суалы кими чыхыш едир.

Әкәр мүбтәданын суалына чаваб олан башга бир сөз ејни заманда мәна әләмәтинә көрә дә мүбтәда илә үмумилик тәшкил едирсә, шакирдләр даһа асанлыгла сәһвә јол верирләр. Белә олдугда сөз шакирдләр тәрәфиндән мүбтәда кими баша дүшүлүр. Мүбтәдасы үздә олмајан чүмләләрдә белә һал даһа чох баш верир.

Мүбтәда кифајәт гәдәр мүәјјән, кифајәт гәдәр конкрет әшја ифадә едә билмәдикдә дә мүбтәда башга чүмлә үзвү илә долашыг салыныр. Мәсәлән: Кимсә гапыны ачды. һеч нә һүчумун гаршысыны ала билмәди. һәр кәс өз дахмасына чәкилмишди.

Мүбтәда һәмишә чүмлэдә һаггында данышылан әшјаны ифадә етмир. Бунунла белә әкәр о һаллана билән нитг һиссәси илә ифадә олунубса, һәмишә адлыг һалда олмалыдыр.

Мәсәлән: Мәктәбә кино-апарат алынмышдыр.

Мүбтәда илә васитәсиз тамамлыг формача бир-биринә охшасалар да, онлары долашыг салмаг олмаз. Онлары һал суалларына көрә ајырмаг лазымдыр: мүбтәда адлыг һалда, васитәсиз тамамлыг исә тәсирлик һалда олур. мәсәлән: Оглан китаб охујур. Китаб оғланын хошуна кәлди.

3. Мүбтәда исимләгатышыг салыныр.

Бир сөзүн чүмлэдә мүбтәда олуб-олмадығыны сүбут етмәк үчүн ашагыдакылар лазымдыр:

1) сөз чүмлэдә фикир предметини ифадә едирми, јәни чүмлэдә нәдән данышылыр?

2) сөз исмин адлыг һалындадырмы?

3) сөз чүмлэдә диқәр сөзләрдән асылы дејил ки?

Бундан башга, мүбтәданын һансы суала чаваб олдуғуну, һансы нитг һиссәси илә ифадә олундуғуну вә чүмлэдә ишләндији јери дә нәзәрә алмаг лазымдыр.

Синифдә биз бунларын үзәриндә хүсуси дајанмыш вә сүбута аид нүмунәләр вермишик, мәсәлән: «Тәјјарә сүр'әтлә көјә галхды» чүмлэсиндә 1) тәјјарә һаггында данышылыр — «тәјјарә» сөзү фикир предметини ифадә едир, 2) исмин адлыг һалындадыр; 3) чүмлэдә өзкә сөзләрдән асылы дејил; «галхды» фе'ли хәбәри илә шәхсә вә кәмијјәтә көрә узлашыр, нә? суалына чаваб верир, исимлә ифадә олунмуш, чүмләннин әввәлиндә ишләнмишди.

Белә тәһлил өз гурулушуна көрә мүрәккәб олмадығы үчүн шакирдләр тәрәфиндән асанлыгла ичра едилди. Нәтичәдә грамматик тәһлил заманы вахта гәнаәт едилди (истигамәтләндиричи суаллара вахт кетмир), шакирдләр исә сүбут јолу илә мәфһуму даһа јахшы дәрж едирләр.

Мүбтәда мәфһумуну шакирдләрин даһа дәриндән мәннимсәмәси вә исим мәфһуму илә дәјишик салмамасы үчүн онлар бир-бири илә мүгајисә едилди. Бу мөгсәдлә исмин мүһүм әләмәтләри: а) исим әшја билдирир—бу, исмин мәна әләмәтидир; б) исимләр һала, мәнсубијјәтә вә кәмијјәтә көрә дәјишир—бу, исмин морфоложи әләмәтидир; в) чүмлэдә әсасән мүбтәда вә тамамлыг олур—бу, исмин синтактик әләмәтидир; г) бүтүн исимләр тәјјин олуна билди вә онлар ким? нә? һара? суалларындан биринә чаваб олур—бу, исмин формал әләмәтидир) јада салыныр. Сонра һәр ики мәфһум мүгајисә едиләрәк нәтичә чыхарылыр:

1) сөз чүмләдән харич исим ола биләр, лакин мүбтәда ола билмәз;

2) исим әшјанын адыны билдирир, мүбтәда исә чүмлэдә фикир предмети олур;

3) исим һал, мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул етдикдә исимликдән чыхмыр, јенә дә исим оларга галыр, лакин һәмин сөз јалныз адлыг һалда мүбтәда ола билди, галан һалларда мүбтәда ола билмир;

4) исим чүмлэдә әсасән мүбтәда јахуд тамамлыг олур, мүбтәда исә исимдән башга, диқәр нитг һиссәләри, тәјјини сөз бирләшмәләри, мәсдәр тәркиби вә фе'ли сифәт тәркиби илә дә ифадә олуна билди.

Бундан башга, бүтүн исимләр тәјјин олуна билди, лакин бүтүн мүбтәдалар тәјјин олуна билмир.

Конкрет мисалларын тәһлили о јерә кәтириб чыхарыр ки, шакирдләр мұвафиг грамматик мәфһумун мұһүм вә гејри-мұһүм әләмәтләрини диференсиасија етмәјә башлајырлар.

Онлар дәрк етмәјә башлајырлар ки, чүмлә үзвләринин маһијјәти һеч дә онларын ифадә олдуғлары нитг һиссәләринин хүсусијјәтләри илә дејил, чүмләдә сөзләрин мә'на әләғәләри әсасында мүйјәнләшир.

Хәбәр мәфһуму ашағыдакы һалларда фе'ллә вә башга мәфһумларла сәһв салыныр.

1. Әввәлки синифләрдә хәбәрин јалныз фе'ллә ифадә олу-нан нөвүнә аид верилмиш мисалларын тә'сири алтында фе'ллә хәбәр ејниләшдирилир, онлар арасында чидди фәрг ашка-ра чыхарылмыр.

2. Фе'лә вә хәбәрә аид морфоложи вә синтактик суалла-рын дүзкүн гојулмамасы да бу мәфһумларын дәјишик салын-масына вә ејниләшдирилмәсинә сәбәб олур.

Бу һалы арадан галдырмағ үчүн һәр ики мәфһумун әлә-мәтләри, хүсусән хәбәрин мұһүм әләмәтләри ашкара чыха-рылмалыдыр.

Мүасир дилчилик әдәбијјатында хәбәр мәфһумунун мәз-муну үч критерија үзрә характеризә едилир:

1) мә'на (мүбтәдә илә ифадә олуан әшјанын әләмәтини билдирир); 2) синтактик (мүбтәдадан асылдыр, онунла һә-мишә узлашма әләғәсинә кирир); 3) морфоложи (хәбәр шә-килчиләри гәбул етмиш мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олуноур).

Бундан башга хәбәрин гурулушча нөвү, чаваб вердији суаллар гејд едилир.

Белә бир чәһәти көрмәк һеч дә чәтин дејил ки, хәбәрин бү-түн нөвләри үчүн (онларын мүхтәлифлијинә бахмајарағ) үмуми чәһәт характердир: 1) онлар мүбтәданы ајдынлашды-рырлар, 2) онунла узлашырлар, 3) хәбәр шәкилчиләри гәбул етмиш мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олуноурлар. Бун-лар мәһз хәбәрин мұһүм әләмәтләридир. Одур ки, һәмин син-тактик категоријанын маһијјәтини баша дүшмәк үчүн һәр әләмәтин ролуну дәрк етмәк лазымдыр.

Морфоложи мәфһум олан фе'лин мұһүм әләмәтләрини синтактик мәфһум олан садә фе'ли хәбәрин әләмәтләри илә тутушдурмағ олар.

Мәфһумларын һәчмләринин вә мұһүм әләмәтләринин мү-гајисәси шакирдләрин тәфәккүрүнү инкишаф етдирир вә ма-

териалын даһа дәриндән мәнимсәнилмәсинә јардым едир. Мүгајисә белә тәшкил олуноур:

Фе'ллә садә фе'ли хәбәрин охшар вә фәргли чәһәтләри нәдәдир?—суалы илә мүйәллим синфә мұрачиәт едир.

Ајдын олур ки, фе'ллә фе'ли хәбәрин охшар чәһәтләри вардыр: онларын һәр икиси һал, һәрәкәт ифадә едир. Лакин хәбәр чүмләдә мүбтәданын һәрәкәтини билдирир вә онунла узлашыр. Фе'л исә чүмләдә мүбтәдә илә һәмишә узлашмыр. Белә ки, мәсдәр дикәр чүмлә үзвләри ролунда чыхыш едә би-ләр. Садә фе'ли хәбәр фе'лдән чидди сурәтдә фәргләнир. Садә фе'ли хәбәр фе'лин бу вә ја дикәр тәсрифләнән формасында олуноур.

Нәзәрә алмағ лазымдыр ки, шакирдләр хәбәрлә һәлә иб-тидан мәктәбдән танышдырлар. Одур ки, VI синифдә әввәл-ләр кечилмишләр тәкрар едилир вә садә фе'ли хәбәрин мүх-тәлиф формалары көстәрилир. Бунун үчүн фе'ли хәбәрләр мүхтәлиф шәхсләрдә, заманларда, кәмијјәтдә, формаларда нүмајиш етдирилир, мәсәлән:

1. Трактор јери шумлады.
2. Трактор јери шумламыш.
3. Трактор јери шумлајыр.
4. Трактор јери шумлајар.
5. Трактор јери шумлајачағ.
6. Мәммәд, јери шумла.
7. Трактор јери шумламалыдыр.
8. Трактор јери шумлајасыдыр.
9. Трактор јери кәрәк шумлаја.
10. Трактор јери шумласа, әкини тез гуртарарығ вә с.

Белә мисалларын тутушдурулмасы фе'лин истәнилән формасы илә ифадә олуан садә хәбәрин грамматик характе-ристикасыны шакирдләр сәһв етмәдән асанлыгла верә би-лирләр. Сонра тахтадан ашағыдакы мәзмунда чәдвәл асы-лыр: «Верилмиш әләмәтләрдән шифаһи оларағ фе'лин вә садә фе'ли хәбәрин тә'рифини дүзәлтмәк».

1. һәрәкәт билдирир.
2. Нә етмәк? суалына чаваб олуноур.
3. Мүбтәданы изаһ едир.
4. Замана, шәхсә вә кәмијјәтә көрә дәјишир.
5. Әмр, хәбәр, вачиб вә саир формаларда ифадә олуноур.
6. Мүбтәдә илә узлашыр.

Шакирдләр эламәтләри тәһлил етмәклә ашағыдакы нәтиҗәни чыхарырлар:

1. Фе'л елә нитг һиссәсидир ки, о һәрәкәт билдирир, замана, шәхсә, кәмијјәтә көрә дәјишир вә нә етмәк? суалына чаваб олур.

2. Садә фе'ли хәбәр хәбәрин елә нөвүдүр ки, о мүбтәданы изаһ едир, онунла узлашыр вә әмр, хәбәр, вачиб вә саир формаларла ифадә олунур, нә едир? нә етди? вә с. суаллардан биринә чаваб олур.

Белә чалышмаларын мүвәффағијјәтлә ичрасы она дәләләт едир ки, садә фе'ли хәбәр мәфһуму шакирдин шүүрунда формалашмышдыр.

Үмумиләшдирмә вә конкретләшдирмә вәрдишләринин ичкишафы мәгсәди илә белә мәнтиги иш гуртардыгда шакирдләрден тәләб етмәк лазымдыр ки, бу синтактик категоријада там характеристика версинләр вә мисаллар көстәрсинләр.

Садә фе'ли хәбәри изаһ етдикдән сонра мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олунмуш хәбәрләр үзәриндә иш апарылмалыдыр. Шакирдләр белә мисалларда эввәлчә фе'ллә, сонра нсә башга нитг һиссәси илә ифадә олунан хәбәри тапырлар, мәсәлән:

1. Бир нечә аддым кедәндән сонра Шәмсијјә дајанды.
2. Радиода чыхыш едән Рәһимдир.
3. Бајырда һава сәриндир.
4. Ата, инди саат икидир.
5. Бу китабын мүәллифи одур.
6. Онун данышығы чох астадыр.

Хәбәри мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олунмуш чүмләләр үзәриндә апарылан иш нәтиҗәсиндә шакирддә хәбәри фе'лдән ајырмаг мејли күчләнир.

Грамматик материалын дәрк едилмәси мәнтиги тәләб едир ки, хәбәр һаггындакы бүтүн мә'луматлар чидди системә салынсын, онларын шүүрунда үмуми чинс «хәбәр» мәфһуму формалашсын. Әкс һалда өјрәнилән мөвзунун мәнзәрәси на-тамам олар.

Дәрс фронтал сөһбәтдән башланыр:

1. Фе'л бир нитг һиссәси кимди садә фе'ли хәбәрдән нә илә фәргләнир?

2. Садә хәбәр мүрәккәб хәбәрдән нә илә фәргләнир?

Бу суаллара чаваб вермәклә шакирдләр хәбәрин бүтүн типләринин мүһүм эламәтләрини дәриндән мәнимсәјириләр.

Чәдвәл асылыр, мүәллим дејир:

— Ким чәдвәлдән истифада етмәклә хәбәрин бүтүн нөв-ләринә характеристика верәр?

Бу план үзрә чаваб вермәли:

- 1) Хәбәрин гурулушча нөвләрини көстәрмәк;
- 2) һәр нөв үзрә (нөвбә илә) мәфһумлара тәриф вермәк.
- 3) һәр нөвә аид мисал сөјләмәк.

Һазырлыгылы шакирдләрден бири белә үмумиләшмә едир: — Азәрбајҗан дилиндә хәбәрин гурулушча ики нөвү вардыр: 1) садә хәбәр, 2) мүрәккәб хәбәр.

Садә хәбәр хәбәрин гурулушча елә нөвүдүр ки, о, мүбтәданы изаһ едир, онунла узлашыр, фе'лин әмр, хәбәр, вачиб вә с. формалары илә ифадә олунур. (Чәдвәлдән мисал көстәрилир).

Мүрәккәб хәбәр хәбәрин гурулушча елә нөвүдүр ки, о, мүбтәданы изаһ едир, онунла узлашыр, мүрәккәб фе'лләрлә, тә'јини сөз бирләшмәләри, мәсдәр тәркиби вә фе'ли сифәт тәркиби илә ифадә олунур.

Сонра мүәллим дејир: инди дә бу чәдвәли нәзәрден кечирин вә хәбәрин гурулушча нөвләри үчүн эламәтләрин нәдән ибарәт олдуғуну сөјләјин.

Хәбәрин эламәтләри

1. Садә хәбәр: а) мүбтәданы изаһ едир; б) мүбтәда илә узлашыр; в) хәбәр шәкилчиләри гәбул етмиш мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олунмаг-ла бир сөздән ибарәт олур.
2. Мүрәккәб хәбәр: а) мүбтәданы изаһ едир; б) мүбтәда илә узлашыр; в) хәбәр шәкилчиләри гәбул етмиш мүрәккәб фе'ллә, тә'јини сөз бирләшмәләри, мәсдәр тәркиби вә фе'ли сифәт тәркиби илә ифадә олунур.

Шакирдләр чәдвәли өјрәнмәклә инанырлар ки, хәбәрин гурулушча нөвләри үчүн үмуми олан одур ки, онлар мүбтәданы изаһ едир, грамматик чәһәтдән ондан асылыдыр (онунла узлашыр) вә әсасән нитг һиссәләри илә ифадә олунур.

Мүәллим јекунлашдырараг дејир:

— Хәбәр чүмләнин баш үзвләриндән бири олмагла мүбтәданы изаһ едир, грамматик чәһәтдән ондан асылыдыр (уз-

лашыр) вә хәбәр шәкилчиләри гәбул етмиш мүхтәлиф нитг ваһидләри илә ифадә олунар.

Беләликлә, шакирдләр хәбәрин чинс әләмәтләринин дәрк едилмәсинә кәтириб чыхарылыр.

Тә'јин мәфһуму ашағыдакы һалларда сифәтлә дәјишик салыныр.

1. Әввәлки синифләрдә тә'јинин јалныз сифәтлә ифадә олунан нөвүнә аид верилмиш мисалларын тә'сири алтында сифәтлә тә'јин ејниләшдирилир, онлар арасында чидди фәрг ашқара чыхарылмыр.

2. Сифәтин вә тә'јинин суалларынын морфоложи вә синтактик чәһәтдән дүзкүн гојулмамасы да бу мәфһумларын дәјишик салынмасына вә ејниләшдирилмәсинә сәбәб олур.

Мәфһумларарасы кенерализасија һадисәсинин гаршысыны алмаг үчүн һәр ики мәфһумун мүһүм әләмәтләри ашқара чыхарылыб мүгајисә едилмәлидир.

Биз тә'јин мәфһумунун характеристикасына ашағыдакылары дахил етмишик: 1) мә'на әләмәти (чүмләдә әшјалашмыш һәр һансы бир үзвүн әләмәтини билдирир); 2) синтактик (аид олдуғу сөзлә јанашма әләгәсинә кирир); 3) морфоложи (мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олунур).

Мәктәб тә'лиминдә тә'јинин суалларыны да нәзәрә алмаг лазымдыр.

Тә'јин мәфһумуну шакирдләрин даһа дәрин мәнимсәмәси вә сифәт мәфһуму илә дәјишик салмамасы үчүн онлар бир-бири илә мүгајисә едилир. Бу мәгсәдлә сифәтин мүһүм әләмәтләри (а) сифәт әшјанын әләмәтини билдирир—бу, сифәтин мә'на әләмәтидир; б) сифәтләр дәрәчәләрә кәрә дәјишир—бу, сифәтин морфоложи әләмәтидир; в) сифәтләр чүмләдә әсасән тә'јин олур—бу, сифәтин синтактик әләмәтидир) јада салыныр. Сонра һәр ики мәфһум мүгајисә едиләрәк нәтичә чыхарылыр:

1) сөз чүмләдән харич сифәт ола биләр, лакин тә'јин ола билмәз;

2) сифәт әшјанын әләмәтини билдирир, тә'јин исә чүмләдә әшјалашмыш һәр һансы бир үзвүн әләмәтини билдирир;

3) сифәт гурулушча үч чүр (садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб), тә'јин исә ики чүр (садә вә мүрәккәб) олур;

4) сифәт чүмләдә, әсасән, тә'јин олур, тә'јин исә сифәтдән башга, дикәр нитг һиссәләри, тә'јини сөз бирләшмәләри вә фе'ли сифәт тәркиби илә дә ифадә олуна билир.

Сонра һәр ики мәфһумун әләмәтләрини тәһлил етмәклә шакирдләр онлара ашағыдакы үмумиләшмиш характеристикә верирләр:

1. Сифәт елә нитг һиссәсидир ки, о, әшјанын әләмәтини билдирир, дәрәчәләрә кәрә дәјишир, чүмләдә әсасән тә'јин олур вә нечә? нә чүр? һансы? морфоложи суалларындан биринә чаваб олур.

2. Тә'јин елә чүмлә үзвүдүр ки, о, чүмләдә әшјалашмыш һәр һансы бир үзвүн әләмәтини билдирир, аид олдуғу сөзлә јанашма әләгәсинә кирир, мүхтәлиф нитг һиссәләри илә, тә'јини сөз бирләшмәләри, фе'ли сифәт тәркиби илә ифадә олунур вә нечә? нә чүр? һансы? синтактик суалларындан биринә чаваб олур.

Мәсәлән, белә бир чүмлә тәһлил едилир: «Сары јарпаглар јерә төкүлүр» чүмләсиндә тә'јинә белә характеристика верилир: «Сары» сөзү тә'јиндир, сифәтлә ифадә олунмушдур, һансы? суалына чаваб верир, јарпаглар сөзүнә аиддир, јарпаглар сөзүнә јанашма әләгәси илә бағланмышдыр.

Зәрфлик мәфһуму ашағыдакы һалларда зәрфлә дәјишик салыныр.

1. Зәрфлик вә онун мә'на нөвләринә, һабелә зәрф вә онун мә'на нөвләринә дәрсликләрдә верилән изаһатларын гејри-геһнәәтбәхш олмасы һәммин мәфһумларын дәјишик салынмасына сәбәб олур.

2. Һәммин мәфһумларын мүһүм әләмәтләрини ашқара чыхармаг үчүн тә'лимдә мүгајисә пријомундан кениш истифадә едилмир. Бу да һәммин мәфһумлар арасында кенерализасија һадисәсинин баш вермәси илә нәтичәләнир.

Зәрфлик мәфһуму ашағыдакы әләмәтләрлә характеризә едилир: 1) мә'на әләмәти (чүмләдә фе'ллә ифадә олунмуш һәр һансы бир үзвүн ичра вәзијәтини билдирир); 2) синтактик әләмәти (аид олдуғу сөзлә јанашма јахуд идарә әләгәсинә кирир); 3) морфоложи әләмәт (мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олунур).

Зәрфлик мәфһумуну зәрф мәфһуму илә мүгајисә етмәк үчүн зәрфин мүһүм әләмәтләри: 1. Мә'на әләмәти (һәрәкәти мүәјјәнләшдирир); 2. Морфоложи әләмәт (дәјишмир, јә'ни сөз дәјишдиричи шәкилчи гәбул етмир); 3. Синтактик әләмәти (чүмләдә әсасән зәрфлик олур) хатырланыр.

Истэр зэрфин, истэрсэ дэ зэрфлијин эламэтлэри конкрет олараг, онларын м'на нөвлэриндэ өзлэрини көстәрдији үчүн мугајисэ дэ м'на нөвлэри үзәриндэ апарылыр.

1. Тәрзи-һәрәкәт зәрфлији вә тәрзи-һәрәкәт зәрфи белә гаршылашдырылыр:

а) сөз чүмлэдән харич тәрзи-һәрәкәт зәрфи ола биләр, лакин тәрзи-һәрәкәт зәрфлији ола билмәз;

б) гурулушча тәрзи-һәрәкәт зәрфи үч чүр (садә, дүзәлтмә, мүрәккәб), тәрзи-һәрәкәт зәрфлији исә ики чүр (садә вә мүрәккәб) олур;

в) бүтүн тәрзи-һәрәкәт зәрфликләри нитг һиссәси кими зәрф олмур, лакин бүтүн тәрзи-һәрәкәт зәрфлији чүмлэдә тәрзи-һәрәкәт зәрфликләри олур;

г) тәрзи-һәрәкәт зәрфи һәрәкәти мүәјјәнләшдирир, тәрзи-һәрәкәт зәрфлији исә чүмлэдә һәрәкәт билдирән һәр һансы бир үзвә аид олур.

2. Заман зәрфлији илә заман зәрфи белә гаршылашдырылыр:

а) мүәјјән бир сөз чүмлэдән харич заман зәрфи ола биләр, лакин заман зәрфлији ола билмәз;

б) гурулушча заман зәрфи үч чүр (садә, дүзәлтмә, мүрәккәб), заман зәрфлији исә ики чүр (садә вә мүрәккәб) олур;

в) бүтүн заман зәрфликләри нитг һиссәси кими зәрф олмур, лакин бүтүн заман зәрфләри чүмлэдә заман зәрфликләри олур;

г) заман зәрфи һәрәкәти мүәјјәнләшдирир, заман зәрфлији исә чүмлэдә һәрәкәт билдирән һәр һансы бир үзвә аид олур.

3. Јер зәрфлији илә јер зәрфи белә гаршылашдырылыр:

а) мүәјјән бир сөз чүмлэдән харич јер зәрфи ола биләр, лакин јер зәрфлији ола билмәз;

б) гурулушча јер зәрфи үч чүр (садә, дүзәлтмә, мүрәккәб), јер зәрфлији исә ики чүр (садә вә мүрәккәб) олур;

в) бүтүн јер зәрфликләри нитг һиссәси кими зәрф олмур, лакин бүтүн јер зәрфликләри чүмлэдә јер зәрфликләри олур;

г) јер зәрфи һәрәкәти мүәјјәнләшдирир, јер зәрфлији исә чүмлэдә һәрәкәт билдирән һәр һансы бир үзвә аид олур.

4. Кәмијјәт зәрфлији илә мигдар зәрфи белә гаршылашдырылыр:

а) мүәјјән бир сөз чүмлэдән харич мигдар зәрфи ола биләр, лакин кәмијјәт зәрфлији ола билмәз;

б) гурлушча мигдар зәрфи үч чүр (садә, дүзәлтмә, мүрәккәб), кәмијјәт зәрфлији исә ики чүр (садә вә мүрәккәб) олур;

в) бүтүн кәмијјәт зәрфликләри нитг һиссәси кими зәрф олмур, лакин бүтүн мигдар зәрфләри чүмлэдә кәмијјәт зәрфликләри олур;

г) мигдар зәрфи һәрәкәти мүәјјәнләшдирир, кәмијјәт зәрфлији исә чүмлэдә һәрәкәт билдирән һәр һансы бир үзвә аид олур.

5. Сәбәб вә мәгсәд зәрфлији сәбәб вә мәгсәд зәрфи илә ашағыдакы шәкилдә гаршылашдырылыр:

а) мүәјјән бир сөз чүмлэдән харич сәбәб вә мәгсәд зәрфи ола биләр, лакин сәбәб вә мәгсәд зәрфлији ола билмәз;

б) гурулушча сәбәб вә мәгсәд зәрфи үч чүр (садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб), сәбәб вә мәгсәд зәрфлији исә ики чүр (садә вә мүрәккәб) олур;

в) бүтүн сәбәб вә мәгсәд зәрфликләри нитг һиссәси кими зәрф олмур, лакин бүтүн сәбәб вә мәгсәд зәрфликләри чүмлэдә сәбәб вә мәгсәд зәрфликләри олур;

г) сәбәб вә мәгсәд зәрфи һәрәкәти мүәјјәнләшдирир, сәбәб вә мәгсәд зәрфлији исә чүмлэдә һәрәкәт билдирән һәр һансы бир үзвә аид олур.

Бу чүр тутушдурмалардан сонра чүмлә үзвләри үзрә үмумиләшдиричи мәшғәләләр апарылыр.

АХШАМ МӘКТӘБИ ШАКИРДЛӘРИНИН ЖАЗЫЛЫ НИТГИНДӘ ОЛАН СИНТАКТИК ГҮСУРЛАР ВӘ ОНЛАРЫН ИСЛАҘЫ ЈОЛЛАРЫ

Ингилаб ӘЛИЈЕВ,

Бакы, 72 нөмрәли ахшам мәктәбинин мұәллими.

Шакирдләрин жазылы нитгиндә мұшәһидә едилән сәһвләрин чох һиссәси шифәһи нитгдә, чанлы данышыгдә мөһкәм көк салмыш дил хәталарынын жазыдакы тәһәһүрүдүр.

Бу мәгаләдә биз, халг данышыг тәрзинин тәсири нәтижәсиндә шакирдләрин мұхтәлиф нөвлү сәрбәст иншаларында раст кәлдијимиз синтактик гүсурлар вә онларын арада галдырылмасы тәчрүбәсинин бәзи нәтичәләриндән даныша чағы.

Ахшам үмүмтәһсил мәктәпләриндә тәһсил алан кәнчләрин жазылы нитгини корлајан бу нөв үслуб гүсурларынын башвермә сәбәпләриндән бири одур ки, шакирд бир дәрәһәфтәси әрзиндә чәми 20 саат әдәби дил мұһитиндә (мәктәдә) үнсийәтдә олдуғу һалда, галан (јуху вә истираһәт саатындан башга) 78 сааты биләваситә чанлы халг данышыг дилинин фәәлијјәт даирәсиндә кечирир. Бу кәнчләр истаһсалатда, аиләдә вә ичтимаи мұһитин дикәр сәһәләриндә халг данышыг дилинә мәхсус үнсийәт үслубунун гүввәтлән тәсири әһәтәсиндә олдуғлары үчүндүр ки, онларын жазылы нитгиндә синтактик вә башга үслуб сәһвләринә тез-тез раст кәлирик.

Чохиллик тәчрүбә нәтижәсиндә һәммин гүсурлары белә бир план әсасында мұәјјән етмәк олар:

1. Грамматик категорија олан ифадә вә сөз бирләшмәләринин тәһриф олунмасы.

2. Чүмлә дахилиндә сөзләрин дүзкүн сыраланмасы дил вәһидләринин јерсиз тәкрары.

3. Чүмләләрин сонуна мұхтәлиф әдат вә фе'ли бағламаларын артырылмасы.

4. Мәнтиги вурғуја әмәл едилмәмәси вә с.

Шакирдләрлә апарылан иш просеси кәстәрир ки, кәнчләрин јарадычы тәхәјјүлү, фикри сәрбәст ифадә етмәк бачарығы о заман жазылы нитг мәдәнијјәтинин инкишафыны сүрәтләндирә билир ки, чүмлә гурмагда сөзләрин дил ганунлары әсасында сыраланмасына дүзкүн әмәл олунсун. Чүнки: чүмлә һәр бир дилин ганунлары әсасында формалашан вә битмиш бир фикри ифадә едән нитг вәһидидир.

Демәли, мұасир әдәби дилимиздә ишләтдијимиз чүмләләр нитг вәһидләринин принципи үзәриндә гурулур. Әкәр жазылы нитгдә бу ганунаујғунлуг позуларса, нитг өз көзәллијини вә естетикасыны итирмиш олар.

Мәсәлән: X синиф шакирди Р. Шаһвердијеванын иншасында белә бир чүмлә жазылмышдыр: «Фәхрәддинин Авропадан гайытмасы хәбәри гојмурду Рүстәм бәји раһәт ола».

Ифадә етдији мәзуна көрә бу чүмлә гүсурсуз һесаб едилсә дә, сөзләрин сыраланмасында сәһвә јол верилмишдир.

Башга бир мисал: «Дәрин бир үрәк ағрысы илә биз хатырлајырыг мұһарибә илләриндә гәлбинә оғул дағы чәкилән мәрд аналары вә бир дә ки, харабазарлыга дөндәрилмиш гәһрәман шәһәрләримизи» (X синиф шакирди Б. Шәбијевин «Һеч нә унутулмур, һеч ким унутулмур» адлы иншасындан).

«Топ мәрмиләрини алман әскәрләри јағыш кими јағдырырды онун үстүнә» (јенә орада).

Сон ики чүмләдәки сөз вә ифадәләри мұасир әдәби дилин тәләбләри нөгтеји-нәзәриндән сыраласаг, ашағыдакы нәтижәни алмыш олуруг:

1. Биз мұһарибә илләриндә гәлбинә оғул дағы чәкилән мәрд аналары, харабазарлыга дөндәрилмиш гәһрәман шәһәрләримизи дәрин бир үрәк ағрысы илә хатырлајырыг.

2. Алман әскәрләри топ мәрмиләрини онун үстүнә јағыш кими јағдырырды.

Бу мисаллардан ајдын көрүнүр ки, дил вәһидләринин чүмләдә дүзкүн сыраланмасы шакирдләрин жазылы вә шифәһи нитг мәдәнијјәтинин сафлашмасы ишиндә һәлләдичи рола маликдир.

Халг данышыг дилинә мәхсус синтактик гүсурлар әсасән ашағыдакы вәситәләрлә шакирдин жазылы нитгинә дахил олур:

а) шакирдин доландығы сәсли мұһитдә халг данышыг тәрзинин күчлү тәсири;

2. Сифариш 7110

- б) классик нэср эсэрлэринин мүталиэси;
- в) мүасир нэср эсэрлэриндэки нэр типин өзүнэмэхсуданышыг тэрзини излэркэн;
- г) кэнчлэрин нитги үзэриндэ нэзарэтин сон дэрэчэ зэйф олмасы вэ с.

Шакирдин данышыг тэрзинэ, ишлэтдији чүмлэлэрэ гаршы принципал тэлэбкарлыгла јанашмаг, јери кэлдикдэ ону мээммэт етмэк зэрури шэртлэрдэн биридир.

Бу јакынларда мэктебдэ шаһиди олдуғум бир һадисэни сизэ данышмаг истэрдим:

Јухары синиф шакирдлэриндэн бири мэктеб нэзарэтчинэ дејирди:

— Ичазэ алмышам мэктебин директорундан.

Нэзарэтчи гэггэһэ чэкиб күлдү.

— Нэ үчүн күлүрсүнүз, — дејэ мэн она јакынлашдым.

Нэзарэтчи бир гэдэр тутулду, амма өзүнү итирмэди:

— Көрүрсүнүзмү, мүэллим, X синифдэ охујур, анчадүзкүн данышмағы бачармыр...

Сон дэрэчэ доғру вэ зэрури олан бу чавабдан ајдын олур ки, тэкчэ мүэллимлэр јох, јашлы нэслэ мэхсус шэхслэрин һамысы кэнчлэрин нитг инкишафына өз нэзарэтлэри илэ јакындан көмэклик көстэрэ билэр.

Классик нэср эсэрлэринин мүталиэсинэ кэлинчэ, орта мэктеб шакирдлэри үчүн бу эсэрлэрин мэчбури эдэбијјат һесаб олундуғуну хатырламаг кифајетдир.

Тэчрүбэ көстэрир ки, шакирдлэрин јүксэк савад мэдэнијјэтинэ јијэлэнмэси просесини лэнкидэн синтактик вэ үслуби сәһвлэр чохчәһэтди олдуғундан, дил тә'лиминдэ бу сәһвлэрин арадан галдырылмасы үчүн истифада едилчәһә үсул вэ јоллар да мүхтәлифлик тэлэб едир. Белэ исэ фәни мүэллими бу үсул вэ пријомлары һарада ахтармалы, нечә элдэ етмәлидир? Тэкчэ габагчыл тэчрүбэдэ сынагдан чыхмыш ма'лум үсуллары тэтбиг етмәклә тә'лимдэ јүксэк нәтичә газанмаг мүмкүндүрмү?

Гәтијјән јох! Башгалары тәрәфиндән дүшүнүлмүш тәдрис үсулу о заман әмәли ишдә мүвәффәгијјәт газаныр ки мүэллимин шәхси јарадычылығы вэ өзүнэмәхсуслуғу илэ бирләшмиш олсун. Бу чәһәтдән ашағыдакылары нэзәрдән кечирмәк фајдалыдыр:

I. Техники васитәләрдән истифада етмәк.

II. Синифдән вэ мэктебдәнкәнар оху әсасында дил тә'лими мәшғәлэлэринин тәшкили.

III. Шакирдлэрин сәрбәст јазыларындакы характер сәһвлэрин мүзакирэси вэ с.

Ахшам мэктебинин спесификасы дил тә'лиминдә техники васитәлэри сөзүн кениш ма'насында тэтбиг етмәк имканы вермәсә дә, фәни мүэллими јери кэлдикчә вал вэ лент јазыларындан истифада етмәлидир. Буну нэзәрә алараг биз «Нитг мэдэнијјәтимиз» адлы дәрнәк-мәшғәлә тәшкил етмәји лазым билдик. Мәшғәләнин әсасы мэктебдәнкәнар оху вэ сәсјазма принципинә бағлы олдуғу үчүн шакирдлэрин диггәт вэ марағыны лазыми мәсәләјә чәлб етмәкдә чәтинлик чәкмәдик.

IX—X синиф шакирдлэринин иштиракы илэ кечирдијјимиз бу мәшғәләнин кедиши үчүн шакирдлэрә белә бир тапшырыг верилмишдир: «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестини там охујуб мәзмунуну өјрәнин, мүасир әдәби дил бахымындан сөзлэри дүзкүн сыраланмајан 15—25 чүмлә сечиб јазын, нечә ишләнмәли олдуғуну көстэрин.

Шакирдлэр повестин чанлы халг данышыг дилиндә јазылдығыны эдэбијјат дәрслэриндән билдиклэри үчүн, онларын чоху тапшырығы ичра етмәкдә чәтинлик чәкмирлэр. Буна бахмајараг чүмлэдә сөзлэрин дүзкүн сыраланмасыны јакшы дәрк едә билмәјән шакирдлэр мүасир әдәби дилиминдә ишләнән чүмлэләрлә Ч. Мәммәдгулузадә дилиндәки чүмлэлэр арасында олан әсаслы фәрглэри мүәјјән етмәкдә чәтинлик чәкир, тапшырығы јеринә јетирән заман чидди сәһвлэрә јол верирлэр.

Буну нэзәрә алараг биз тапшырығы үмуми мүсаһибә јолу илэ јохлајырыг. Белә ки, шакирдләрдән бири повестдән сечдији чүмлэлэри арамла охујур; дүзәлишлэри изаһ едир.

Онун нитги бүтүнлүклә магнитофон лентинә көчүрүлүр; бунунла да мәшғәләнин сон, һәлледиши мәрһәләси һазырланчыш олур. Мәшғәлә иштиракчыларынын бүтүн диггәти мүәлима чеврилир.

Будур, магнитофон илк чүмләни дигтә едир вэ дәрһал сусур. Шакирдлэр һәмин чүмләни мүасир әдәби дилдә нечә ишләтмәк лазым олдуғуну тәсәввүрлэриндә чанландырмаға чалышырлар. Санијјәләр кечир... Бу заман мүэллим онларын зәһни кәркинлијјинә сон гојур:

— «Физзә ирәлики јериндә отуруб тәәччүб илэ бахырды

каһ анасынын вә каһ гардашынын үзүнә»—чүмләси мүасир әдәби дилимиздә ишләнмәлидир: «Физзә индики јериндә отуруб тәәччүблә каһ анасынын, каһ да гардашынын үзүнә башырды».

Магнитофон: «Јахшы дәвләт галмышды Мәммәдһәсән әминин арасындан». Сүкут. Шакирдләрин идракы фәалијјәгә башлајыр.

Мүәллим: «Мәммәдһәсән әминин арасындан јахшы дәвләт галмышды».

Шакирдләр чүмләни мүәллимин дедији кими јазыр, зейли гурмуш олдуғлары чүмлә илә мүгајисә едир, үмуми бир нәтичәјә кәлирләр вә с.

Дил тәлими мәшғәләләринин бу үсудда тәшкил олунмасы ахшам мәктәби шакирдләринин билик сәвијјәси вә јаш хүсусијјәтләринә ујғун олдуғу үчүн јахшы сәмәрә верир. Онлар фикри сәрбәст ифадә етмәкдә сөз вә сөз бирләшмәләринин чүмләдә ганунаујғун сыраланмасы зәруријјәтини әмәли сурәтдә дәрк едирләр ки, бу да нитгдә олан үслуби сәһвләрә гаршы мүбаризәни асанлашдырыр.

Ахшам мәктәбиндә тәһсил алыб ишләјән кәнчләрин јаш хүсусијјәтләри вә үмуми дүнјакөрүшләри мүхтәлиф олдуғундан, онларын бәди зөвләри, шәхси мүталијјә мүнәсиқәтләри дә башга-башгадыр. Лакин елә әсәрләр дә вардыр ки, биз онларын мүталиәсинин мәчбури әдәбијјат кими шакирдләрә тапшырыр. «Кәмалүддәвлә мәктублары», «Алданмыш кәвакиб», «Мүсибәти-Фәхрәддин», «Дағылан тифағ», «Бәхтсиз чаван», «Өлүләр», «Маралларым», «Хортдағын чәһәннәм мәктублары» вә с. кими классик нәср әсәрләри илә јанашы, Ә. Чәфәрзадәнин «Аләмдә сәсим вар мәним», М. Нүсәјин «Сәһәр», «Низами», С. Дағлынын «Баһар оғлу әсәрләринин синифдәнкәнар охусуну тәшкил етмәкдә шакирдләр ифадә тәрзи чәһәтиндән ики мүхтәлиф дил материялынын мүгајисәси илә гаршылашырлар. Бу гаршылашма заманы шакирд классик ирсимизин дилиндә олан гүсурлар дәрк едә-едә нитгини тәмизләјир.

Адларыны чәкдијимиз мүасир нәср әсәрләринин синифдәнкәнар мүталиәсинин дикәр әһәмијјәти ондан ибарәтди ки, мәктәб програмында олан јазычылар һаггында шакирдләр әлавә мәлумат әлдә едә билирләр.

Азәрбајчан дили програмында јазынын тәһлили үчүн ајрылмыш саатлардан да шакирдләрин јазылы нитгиндәк

синтактик сәһвләрин ислаһы үчүн истифадә етмәк мүмкүндүр. Мәс.: Х синифдә инша јазылардакы характер үслуб сәһвләрини мүзакирә едәркән, шакирдләрә белә бир көстәриш вердик: «Иншанызда алтындан далғалы хәтт чәкилмиш чүмләләри јенидән јазын; чалышын ки, әввәлки сәһвләр тәқрар олунмасын».

Фәрди чалышма үчүн ајрылмыш вахт баша чатан кими тәклифим үзрә шакирдләрдән бири чаваб верир:

— Иншамда олан «Ахшам мәктәбини битириб пешәмә аид һазырлашачағам али мәктәбә дахил олмаға»—чүмләси «Ахшам мәктәбини битириб пешәм үзрә чалышачағам али мәктәбә кирим» формасында ишләнмәли иди.

Мән һәр ики чүмләни динләдикдән сонра мүсаһибәни јекунлашдырырам:

— Ахшам мәктәбини битирдикдән сонра ихтисасым үзрә али мәктәбә дахил олмағ үчүн һазырлашачағам.

Башга бир мисал. Шакирд: «О, кәлин көчәндә анасы бир гызыл мүчрү дә гојмушду чәһизинин үстүнә» чүмләси, иншадә белә јазылмалы иди: «О, кәлин көчәндә анасы бир гызыл мүчрү дә чәһизинин үстүнә гојду».

Мүәллим: «О, кәлин көчәндә анасы чәһизинин үстүнә гызыл бир мүчрү дә гојмушду».

Мүгајисәләрдән ајдын олдуғу кими, мәзмунча гүсурсуз олан һәр ики чүмләдә дил ваһидләри ганунаујғунлуғла сыраланмамыш вә беләликлә фикир ајдынлығы, нитг естетикасынын тәсир гүввәси сон дәрәчә зәифләмишдир.

Дил ваһидләринин чүмлә дахилиндә ганунаујғун шәкилдә сыраланмасы дедикдә, илк нөвбәдә баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрин чүмләдәки јери нәзәрдә тутулур. Дил тәлими просесинин бүтүн анларында биз, шакирдләрә изаһ едирик ки, шәр вә чанлы данышығ дилиндән фәрғли оларағ, мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрин чүмлә дахилиндә сыраланмасы мәчбури грамматик ганунлара әсасланыр вә бу ганунун позулмасына гәтијјән јол вермәк олмаз.

Бүтүн бу дедикләримиздән ајдын олур ки, ишләјән кәнчләримизин нитг мәдәнијјәтини јүксәлтмәк, онларда фәдакар әмәкләринә лајиг мәнәви кејфијјәтләр јаратмағ, тәкчә дил мүәллимләринин дејил, ејни заманда кәнчлијә нүмунә олан бүтүн зијалыларымызын вәзифәсидир.

ДИЛЧИЛИЈИН БАШГА ШӨ'БЭЛЭРИ ИЛЭ УСЛУБИЈАТЫН ЭЛАГЭСИ ВЭ ФЭРГЛИ ЧЭНЭТЛЭРИ

Камил ЭЛИЈЕВ,
филологи емлэр намизэди, досент

Дилчилийн бир шө'бэси дэ услубијатдыр. О да фонетик, лексик вэ грамматик ваһидлэри өјрэнир. Объектин мүштэрэк олмасы дилчилийн фонетика, лексиколокија, фразеолокија, морфолокија вэ синтаксис кими шө'бэлэри илэ услубијат арасында гаршылыгы элагэ арадыр. Лакин бу элагэ һэр шө'бэнин өз спесификасы илэ шэртлэшир.

Бу бир һэгигәтдир ки, фонемлэр сөзлэрин, сөз вэ сөз бирлэшмэлэри чүмлэнин мадди асасыдыр. Буна көрө дэ фонетик, лексик вэ фразеоложи ваһидлэр ажрылыгыда үнсийјәти тә'мин едә билмир. Бунлар анчаг дилин грамматик гурулушунун сәрәнчамына кечдикдән сонра, чүмлэ дахилиндә мүэјјән вәзифә дашыјыр, үнсийјәти тә'мин етмәјә гадир олур. Услуби инчәликлэр исә бунларын гаршылыгы элагэсиндән жараныр, мәһз мәтн дахилиндә өзүнү бүрузә верир. Услубијатын фонетика, лексиколокија вэ фразеолокијаја нисбәтән даһа чоһ грамматика илэ тамасда олмасы да бундан ирәли кәлир. Дилин грамматик гурулушунун өјрәнилмәси онун услуби имканларынын заһирә чыхарылмасына хидмәт едир. Дил ваһидлэринин услуби имканларынын арашдырылмасы да грамматик гурулушун өјрәнилмәсини, бир нөв, баша чатдырыр.

Мә'лум олдуғу кими, грамматика ики шө'бәдән—морфолокија вэ синтаксисдән ибарәтдир. Услубијатын синтаксислэ элагэси даһа мөһкәмдир. Ону «али синтаксис» (Белински) адландыранлар, көрүнүр, бу јахынлығы нәзәрдә тутмушлар.

Дилчилийн башга шө'бэлэри илэ жаранмыш гаршылыгы элагэ—объектин мүштэрэк олмасы һеч дэ услубијатын өзүнә

мәхсус мөвзусуну инкар етмир, ону тәдгиг объекти олмајан ел-мә чевирмир. Әксинә, услубијат һәр саһадә дилчилийн мүс-тәгил шө'бәси кими фәалијјәт көстәрир вэ башга шө'бэләрдән фәргләнән ашағыдакы сәчијјәви чәһәтлэри илэ диггәтимизи чәлб едир.

1. Фонетика, лексиколокија, фразеолокија, морфолокија вэ синтаксис дилин гурулушуну, услубијат исә дилин ишләи-мәсини—чанлы нитги өјрәнир. Шүбһәсиз, дил фәалијјәт көс-тәрдији, ишләндији үчүн мөвчуддур. Дилин гурулушу да она көрә өјрәнилир ки, дил үнсийјәти тә'мин етмәјә гадир олсун, чилалансын. Өлү бир дилин гурулушуну тәдгиг етмәк мөвчуд чәмијјәтин тәләбләринә чаваб верә билмәз. Бу, олса-олса фәа-лијјәт көстәрән һәр һансы бир дилин «өлү дил»лә олан типо-ложи вэ кениоложи элагэсини ајдынлашдырмаг үчүндүр. Мөв-чуд әдәби дилин фәалијјәт көстәрдији саһаләр—нитг услубла-ры мәһз услубијатын мөвзусуна дахилдир.

2. Фонетика дилин фонемләр системинә мүхтәлиф аспект-дә јанашдыгы һалда, услубијаты «мә'налы» сәслэрин экс-прессив чаларлары, имканлары марагландырыр. Услубијат үчүн сантләр, самитләр, интонасија, вурғу, фонетик һадисәләр вэ ганунлар ифадәлилик васитәсидир. Һәлә ону демирик ки, Фомантиги вә һәјачанлы вурғу сырф услуби категоријадыр. Фо-нетикаја көрә «ч» чинкилтили, говушуг вэ дил самитидир. Сөзүн әввалиндә, ортасында, ахырында ишләнә билир. Вәсса-лам.

Чан нечә тәрк ејләјә, еј чан, сәни,
Чүнки, чанын чанысан, еј чанымыз. (Нәсими)
Чаны ким чанани ичүн севсә, чананын севәр,
Чаны ичүн ким ки, чананын севәр, чанын севәр
(Фүзули).

Бу бејтләрдә исә «ч» аһәнкдарлыг арадыр, хүсуси услуби вәзифә дашыјыр ки, бу да фонетиканын мөвзусу чәрчивәси-нә сығышмыр.

Лексиколокија дилин лүгәт тәркибини, онун зәнкинләш-мәси јолларыны, сөзлэрин семантик элагэсини, етимолокија-сыны вэ с. өјрәнир. Услубијат бундан фәргли олараг, лексик вэ фразеоложи ваһидлэрин мәгсәдәујун ишләдилмәсини, мәтндәки конкрет услуби еффектини арашдырыр. Демәли, услубијат фонетик, лексик фразеоложи вэ грамматик ваһид-ләрә «өз аршыны» илэ јанашыр, бурадакы инчәликлэри өн-плана чәкир, онларын нитг услубларында өз мәгамына көрә

ишләдилмәсини изләйр. Бу хүсуси бахым «өзкә материалы ичәрисиндә үслубијјатын өз мөвзүсуну јарадыр» (Г. О. Винокур).

3. Ән гәдим дөврләрдән бу вахта гәдәр грамматика дүзкүн данышмагы вә дүзкүн јазмагы өјрәдән бир елм кими гијмәтләндирилмишдир. Үслубијјат һәм дүзкүн данышыб, дүзкүн јазмагы (орфографија вә орфоенија нормаларыны нәзәр дә тутмурут), һәм дә јахшы данышыб, јахшы јазмагын јолларыны арашдырыр. Белә һалларда грамматик тәләбләр үслуби тәләбләрә чевриллр вә грамматика илә үслубијјат чарпазлашыр. ејни мәгсәдә хидмәт едир. Мисаллара диггәт едәк:

Партија тәләб едир ки, рајком ишчиси көстәриш вермәклә кифајәтләнмәјиб, онлары јеринә јетирмәји дә бачармалыдыр («Совет кәнди» гәзети).

Бу кими нөгсанлардан Кәдәбәј, Шаумјан, Нахчыван, Губадлы рајонларындан да көстәрмәк олар («Совет кәнди» гәзети).

Бу чүмләләр грамматиканын «дүзкүн данышмаг вә дүзкүн јазмаг» тәләбләринә чаваб верә билмир. Беләликлә, грамматик нормаларын позулмасы һәм дә үслуби сәһвләрә чеврилмишдир. Лакин үслубијјат чүмләдәки башга нөгсанлары да көрјр. Мәсәлән:

Әбдүлгәдир әлини шишән башында кәздириб фысылдады (С. Рәһимов, «Мейман»).

Совхозун һејвандарлары көтүрдүкләри вәди јеринә јетирдиләр («Совет кәнди» гәзети).

Бу чүмләләр исә грамматик чәһәтдән гүсурлу дејил, морфоложи вә синтактик тәләбләрә чаваб верлр. Һалбуки, үслубијјат бахымындан нөгсанлыдыр. «Башы шишмәк» һәм һәсиги, һәм дә мәчази мәнада ола биләр. «башыны итирмәк» мәнасында даһа чох ишләнир. Әбдүлгәдир ишин чохлуғундан башыны итирмәмишдир, сәһәрдән ахшамачан јејиб-јатыр. Мүәллиф «јағлы баш», «әтли баш» әвәзинә «шишән баш» ифадәсини ишләтмишдир ки, бу да өз јеринә дүшмәмиш, ајдылыг принципини позмушдур. «Көтүрдүкләри вәд» ифадәси дә тәбии сәсләнир, чүнки «вәд верәрләр», көтүрмәзләр.

Елә һаллар да олур ки, үслуби тәләбләр бәзи грамматик нормалары позур, амма бу, гүсур кими гијмәтләндирилмир. Мәсәлән:

Һәр икиси һәсрәтли бахышларла бир-бирләрини сүздүләр (А. Шаиг, «Араз»).

— Билирәм Бакыдадыр. Бакынын һарасында?

— Даһа орасыны дејәммәрәм (М. Гүсејн, «Сәһәр»).

Биринчи чүмләдә узлашма алағәси позулмушдур (һәр икиси бир-бирини сүздү олмалы иди). Лакин «Һәр икиси бир-бирләрини сүздүләр» даһа тәсирлидир. «Һәсрәтли бахышларла» ифадәси фикри бир гәдәр дә гүввәтләндирилмишдир. «Дејә билмәрәм» әвәзинә «дејәммәрәм» ишләтмәк бәдин үслубун тәләбләриндән ирәли кәлмиш, Искәндәр кишинин дилиндә фәрди чәһәт кими тәбии көрүнүр.

4. Синтаксис конкрет чүмләдән, чүмлә үзвүндән бәһс етмир, онлары абстрактлашдырыр. Үслубијјат исә белә дејил. Һәр бир чүмлә, јахуд чүмлә үзвү конкрет шәраитдә, мәтн дахилиндә мүәјјән үслуби вәзифә дашыјыр, ону һәмин шәраитдән ајырсаг инчәлик позулар. Мәсәлән:

Әһмәдин атасы өлдү.

Әһмәдин атасы рәһмәтә кетди.

Әһмәдин атасы өмрүнү сизә бағышлады.

Әһмәдин атасы корбакор олду вә с.

Мүбтәдә вә хәбәрдән ибарәт олан бу мүхтәсәр чүмләләр дә ејни фикри ифадә олунмушдур. Синтактик чәһәтдән «Әһмәдин атасы» мүбтәдә, «өлдү», «рәһмәтә кетди», «өмрүнү сизә бағышлады», «корбакор олду» исә хәбәрдир. Һалбуки, һәмин хәбәрләрдә ифадә олуан үслуби инчәликләр башга-башгадыр. «Өлдү» сојуг, рәсми мүнәсибәти, «рәһмәтә кетди», «өмрүнү сизә бағышлады» һөрмәт вә еһтирамы, мәрһумун әмәлләринә верилән мүсбәт гијмәти, данышанын тәәссүф һиссини вә с., «корбакор олду» исә өләннин пис әмәлләрини, јарамаз адам олдуғуну, данышанын она бәсләдији мәнфи мүнәсибәтини, нифрәтинин чох габарыг шәкилдә ифадә едир. Буна көрә дә үслубијјат һәмин чүмләләрдәки конкрет хәбәри өз үслуби мәгамына көрә гијмәтләндирилр.

5. Грамматика данышан вэ јазанла, динләјичи вэ ја оху-чу арасында битэрэф бир мөвге тутур, ифадә олунан фикрин нечә тә'сир көстәрәчәји ону, бир нөв, марагландырмыр. Услубијјат бу чәһәтдән дә фәргләнир. Мә'лумдур ки, ифадә олунан һәр бир фикир конкрет әмәли мәгсәд күдүр. Мәгсәдә чатмаг исә фикрин ифадә тәрзиндән чох асылыдыр. Халгымыз тәсадүфи демәмишдир: «Сөз вар адамы даға чыхарар, сөз вар дагдан ендирәр». Услубијјаты фикрин ифадә тәрзи, бу тәрздән доған тә'сир марагландырыр. Мәсәлән:

Гапыны өртүн!
Дурун гапыны өртүн!
Зәһмәт олмаса, гапыны өртүн!
Мәндән чавансыныз, мүмкүнсә гапыны өртүн,

Бу чүмләләр ејни әмәли мәгсәди күдүр, тә'сир исә мүхтәлифдир.

6. Әдәби дилин грамматик гурулушу олдуғу кими, үслуби гурулушу да вардыр. Бунлар узун әсрләрин, тарихи инкишафын мәһсулудур. Шүбһәсиз, үслуби гурулуш грамматик гурулуша гаршы дурмур, онун тәркиб һиссәсидир. Грамматик гурулушуз үслуби гурулуш да јохдур. «Үслуби гурулуш» дил ваһидләриндәки инчә мә'на чаларлары, аһәнкдарлығы, образлы тәфәккүрүн тәзаһүр формасы олан мәчазлар системни, кениш мә'нада синонимлији, чүмлә дахилиндә сөзләрин мәгсәдәүјгүн сыраланмасыны, әлавәләри, хүсусиләшмәләри, нитг үслубларыны вә с. өзүндә бирләшдирир ки, бунлар да грамматиканын јох, үслубијјатын мөвзусуна дахилдир. Солтан Мәчид Гәнизадә «Өз тәбиәтинә көрә һәгигәтән еластик олан бу дил, ән зәриф үслуби формалардан либас кејмишдир» дејәркән, чох күман ки, дилимизин үслуби гурулушуну нәзәрдә тутмушдур. Л. В. Шербанын фикринчә, «үслуби гурулушу позулан дил көкдән дүшмүш мусиги әләтинә бәнзәјир».

7. Әдәби дил «үмумхалг дили үзәриндә сечмә вә әвәз етмә принципи әсасында» (Ә. Дәмирчизадә) бир нөв «јарадылыр». Демәли, әдәби дил лексик, грамматик, орфографик, орфоелик нормалара малик олдуғу кими, үслуби нормалара да маликдир. Ајдынлыг, јығчамлыг, дәгиглик, мәгсәдәүјгүнлүг, тәбилик вә экспрессивлик әсас үслуби нормалардыр. Услубијјат бу нормалары низама салыр, тәсбит едир вә горујур.

ВАСИТӘЛИ ВӘ ВАСИТӘСИЗ НИТГИН ҮСЛУБИ ИМКАНЛАРЫ

Ш. В. ЈУСИФЛИ,

Б. Зәрдаби адына КДПИ-нин досенти

Истәр јазылы дилдә, истәрсә дә данышыгда мүәллиф (данышан) өзкә нитгинә мүрациәт етмәли олур.

Данышан өзкә нитгиндән ики шәкилдә истифадә едир. Ја өзкәнин нитгини олдуғу кими, һеч бир грамматик вә үслуби дәјишиклик етмәдән верир, ја да ону (өзкә нитгини) өз нитги ичәрисиндә әридир. Бу ики хүсусијјәт нәзәрә алынараг, грамматика китабларында нитгин ики шәклиндән бәһс едилир: васитәли нитг, васитәсиз нитг.

Азәрбајчан дили грамматикаларындан фәргли олараг башга дилләрә даир јазылмыш әсәрләрдә васитәли вә васитәсиз нитгин дә өз нөвбәсиндә ики јерә бөлүнмәси нәтичәсиндә мејдана чыхыр. Мәсәлән, рус дили грамматикаларында васитәли вә васитәсиз нитгин үч формасындан данышылыр: «прјамаја реч», «косвеннаја реч», «несобственно-прјамаја реч».

Васитәли вә васитәсиз нитгин үч јерә бөлүнмәсинә үслубијјата һәср олунамыш әсәрләрдә дә раст кәлмәк олур. Мәсәлән, И. Р. Галперин васитәли вә васитәсиз нитги үч јерә бөлүр вә рус дили грамматикаларындакы «Несобственно прјамаја реч» истилаһыны «Изображеннаја реч» истилаһы илә әвәз едир.

Васитәли вә васитәсиз нитгин үч јерә бөлүнмәси бу вә ја дикәр мүәллифин арзусундан асылы олмајыб, дил фактларынын тәләбиндән ирәли кәлир.

Доғрудан да, бәдни әсәрләрин дилиндә васитәли вә васитәсиз нитгин елә бир нөвүнә раст кәлмәк олур ки, буну әдәби дилин башга голларында көрмәк олмур. И. Р. Галперинин ишләтдији истилаһ да (изображеннаја реч) буна ишарәдир.

Бүтүн бу дејиләнләр нәзәрә алынараг, васитәли вә васи-

тәсіз нитгин үч формасындан данышмаг мәгсәдә даһа үҗгүндур: васитәли нитг, васитәсиз нитг вә даһили нитг.

Һәр бир синтактик ваһид кими васитәли вә ја васитәсиз нитгин дә өзүнәмәхсус үслуби имканлары, ишләнмә хүсусиҗәтләри вардыр.

Васитәли вә васитәсиз нитгин ән чох ишләндиҗи саһә бәдһи үслубдур һәтта бәзи грамматика китабларында васитәли вә васитәсиз нитгин бәдһи дилә мәхсус олдуғу көстәрилик. Мәсәлән, А. Г. Руднев васитәли вә васитәсиз нитгдән бәһс едәркән җазыр:

«Бәдһи әсәрләрдә мүүллифин өз нитги илә гәһрәманларын нитги бир-бириндән сечилир. Гәһрәманларын дили фәрдиләшдирилир, җәһни бу вә ја дикәр әһали групуна (фәһләләрә, гуллугчулар, колхозчулар, һәрбчиләрә) мәхсус лексик фонетик вә грамматик хүсусиҗәтләр емосионал рәнк алыр вә мүүллиф тәрәфиндән үч үсулла верилир».

Әлбәттә, васитәли вә васитәсиз нитги тәкчә бәдһи дил хүсусиҗәти кими көстәрмәк доғру деҗилдир. Лакин бу да бир һәгигәтдир ки, васитәли вә васитәсиз нитгин рәнкарәнк мәна чаларлыглары бәдһи үслубда өзүнү бүтүн кенишлиҗи вә рәнкарәнклиҗи илә бүрузә верир.

Бәдһи дил, әдәби дилин башга голларындан васитәсиз нитгин чох ишләнмәси илә характерикдир.

Бәдһи әсәрләрдә мүүллиф вә образлар иштирак едир. Мүүллиф һадисәни тәсвир едир, образларын һәрәкәтинә истигәмәт верир. Бәдһи әдәбиҗәтдә мүүллиф вә образ хәтти васитәли вә васитәсиз нитглә инкишаф етдирилир. Мүүллиф образларын данышдырылмасында васитәчи ролуну оҗнаҗыр, образларын нитгини олдуғу кими охучуҗа чатдырыр.

Мүүллиф нитгинә нисбәтән образларын дили даһа динамикдир. Васитәсиз нитгин мүүллиф нитги илә чарпазлашмасы, әлавә едилмәси, бир-бирини тамамламасы бәдһи әсәри тәһкиҗә җекнәсәглиҗиндән хилас едир.

Бәдһи әдәбиҗәтдә васитәсиз нитг мүүллиф нитгиндән әсәсән, «демәк» феһлинин мүхтәлиф формалары илә аҗрылыр.

Баһадыр ханын бу сөзләриндән Леҗла ханым вәзиҗәтини дәҗишмәҗәрәк деди:

— Мән һеч дә буна етираз етмирәм! Кеч-тез бу издивач баш тутмалыдыр (М. С. Ордубади, «Дөҗүшән шәһәр», сәһ. 255).

җахуд:

Һөкүмәт үзвләринин һамысы бирдән:

— Бүтүн һөкүмәт үзвләри Леҗла ханымның сәрәнчамындадыр,—деҗә сәсләндилик (М. С. Ордубади, «Дөҗүшән шәһәр», сәһ. 178).

Бәдһи әсәрин башга жанрларындан фәргли оларак драм әсәрләри бүтүнлүкдә васитәсиз нитг үзәриндә гурулуру. Лакин драм әсәрләриндә дә васитәсиз нитгин тәсирини вә мәгсәдини, онун интонасиҗасыны аҗдын дәрк етмәк үчүн мүүллиф нитгинин ролу бөҗүкдүр. Драм әсәрләриндә мүүллиф нитги ремаркаларда өзүнү көстәрир.

Шаһмар—Еҗ, кимсән?

Ләләш—(Өзүнү карлыға гоҗур) Сән нә дедин?

Шаһмар—Бу ки кардыр (Учадан деҗир) Сән кимсән?

Ләләш—Мән? Мән?

Шаһмар—(Учадан) Һә, сән.

Ләләш—Мән пәһләванам.

Шаһмар—Јохса дәмрчи оғлу Елмансан?

Ләләш—(Әлини гулағына гоҗур) Нә?..

Шаһмар—Деҗирәм јохса дәмрчи оғлу Елмансан?

Ләләш—(Күләрәк) Еһ, Елман нәдир? Мән Елмана, Туғана, Аслана пәһләван дәмрәм, онлар мәнним гаршында пишик кими миҗолдаҗыр.

Шаһмар—(Һеҗрәтлә она баһараг) Паһо!.. Адын нәдир? (А. Шаиг. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 388).

Ше'рдә бәзән мүүллиф нитги олмур. Образларын нитги мүүллифин мүшаҗиәти олмадан верилир.

— Јолдашым, җатмышмысан?

— Јох, бир сөзүн варса, буҗур!

— Он манат гәрз истәрәм...

— Јох, јох, бәрадер, җатмышам! (Сабир, «Һопһопнамә», сәһ. 63).

Васитәли вә васитәсиз нитгин бәдһи дилдә мүүҗән ролу, үслуби имканлары вардыр. Одур ки, һәр бир нөвүн үзәриндә хүсуси даҗанмаг лазымдыр.

Васитәли нитг

Васитәли нитг өзкә нитгинин данышан тәрәфиндән һәм грамматик, һәм дә үслуби чәһәтдән җенидән гурулмасы нәтичәсиндә җараныр. Васитәли нитг мүүллиф нитгинин ичәрисиндә табели мүрәккәб чүмлә гурулушунда нитг ишләтмәклә өзкә нитгинә мәхсус бир сыра емосионал чаларлыглары кәнарда

гојур. Васитәли нитгин грамматик хусусијјәтләриндән данышан А. Г. Руднев јазыр ки, васитәли нитг һеч бир тәсвир хусусијјәтинә, емоционал чаларлыға малик дејилдир.

Бәднн әсәрләрдә васитәли нитг васитәсиз нитгин тәркиб һиссәси кими чыхыш едир.

Бајагдан Ванја илә јанашы отуруб, Азады динләјән Араз да сөһбәтә гарышды.

— Азад јолдаш доғру дејир ки, чох вахт сөз гылынчдан кәсәрли олур (А. Шаиг, «Араз», сәһ. 161).

Васитәсиз нитг

Васитәсиз нитг васитәли нитгә нисбәтән бәднн үслубда даһа кениш шәкилдә ишләнир. Сурәтләрин нитги васитәсиз нитг әсасында гурулур. Бәднн әсәрләри исә сурәтсиз вә диалогсуз тәсәввүр етмәк чәтиндир.

Васитәсиз нитгин тәркибиндә образлы нитгин јаранмасына хидмәт едән хитаблар, модал һиссәчикләр, инверсија, нидә вә ја суал интонасијасы, јарымчыг чүмләләр вә с. штирак едир.

Васитәсиз нитг мүәллифин дилиндән фәрғлидир. Буна кәрә дә васитәсиз нитгдә мүәллиф дилинә мәхсус олмајән бир сыра хусусијјәтләр өзүнү кәстәрир.

Васитәсиз нитг образларын типикләшдирилмәсиндә мүһүм рол ојнајыр, чүнки јазычы образы һәртәрәfli вермәк үчүн онун нитгини мәнсуб олдуғу шәраитлә бағлајыр. Дилдә типикләшдирмәдән сөһбәт кедәркән, әсасән васитәсиз нитг нә зәрдә тутулур. Мүәллифин дили образларын дилиндән фәрғләндији кими, образларын да дили бир-бириндән сечилир. Әлбәттә, образларын нитгиндәки фәрғли хусусијјәтләр өзүнү васитәсиз нитгдә кәстәрир. Васитәсиз нитглә образларын дилини фәрғләндирмәк үчүн мүхтәлиф лексик вә грамматик үсуллардан истифадә едилир. Мәсәлән, образын дилиндәки диалектизм, онун бу вә ја дикәр диалектин нүмајәндәси олдуғуну кәстәрир.

— А бала, а Тапдыг, арабаны јухарыдан, кирмәдән сал. Гыз гајасынын алт гәрәфиндәки чәләјә сүр. Орадакы нчи овуғ говағы көрүрсәнми? Һәммин очағын дибиндә марал вар (И. Шыхлы, «Дәли күр», сәһ. 18).

— Өзүм дә јазачағам ки,—көзү јашлы ана дәриндән көк сүнү өтүрдү,—јазачағам ки, голларымы бојнува долајыб, дө

нә-дәнә көзләриндән өлдүм (Ә. Әбүлһәсән, «Достлуг галасы», «Азәрбајчан» журн., 1964, № 7, сәһ. 34);—Мө'чүзә нәдир, ај Иса? Бу фәдакарлыгдыр. Халг әјниндән, гарныдан кәсиб чәһһәјә верир, биртәһәр киррәнир, сән дә буна мө'чүзә дејир-сән (Ә. Әбүлһәсән, «Достлуг галасы», «Азәрбајчан» журналы, 1964, № 7, сәһ. 30).

Васитәсиз нитги мүәллиф дилиндән фәрғләндириән чәһәт-ләрдән бири дә лүғәт тәркибидир. Бәднн әсәрләрдә, бир гајда олараг, һәр бир сурәтин нитгинә онун мүһитинә, сәнәтинә, дүнјакөрүшүнә анд сөзләр дахил едилир.

Әмри-Әфхәм гәлјанынын гәмишини агзындан чыхарараг: — Сизин тәшрифиниз өз евиниздәдир,—деди. Худавәнди-аләмә чох шүкүр олсун, ханымы өлүмдән гуртара билдик. Инди исә бүтүн вар-дөвләт вә бу отаглар ханымын ихтијарындадыр, бәндәнин өзү дә ханымын ихтијарындадыр. Ханымын бәндәјә һәр нә ки фәрмајиши олмуш олса, чабәча олуначагдыр (М. С. Ордубади, «Дөјүшән шәһәр», сәһ. 338).

Јахуд. Ч. Чаббарлынын «Алмаз» пјесиндән Очагулунун нитги:

Очагулу. Атова рәһмәт. Белә оlanda јери, көјү, күллү-һүммөвчудаты вә чәмадаты бир халг еләјән кәрәк ки, олсун. олмасын? (Ч. Чаббарлы, Әсәрләри, сәһ. 39).

Васитәсиз нитглә әлагәдар олан мәсәләләрдән бири дә васитәсиз нитгин нәгл етмә хусусијјәтидир. Мүәллиф образын дили илә—васитәсиз нитглә бир һадисә, әшја һаггында мә'лумат верир. Лакин образын васитәсиз нитги ичәрисиндә башга бир васитәсиз нитг, беләликлә башга бир образ мејдана чыхыр. Чох заман васитәсиз нитгләр зәнчири чох узаныр, бир нәчә бир-бири илә әлагәдар һадисәләри әһатә едир.

Ону да кәстәрмәк лазымдыр ки, бу хусусијјәт һекајә, роман вә повест дилинә мәхсусдур. Драм әсәрләриндә васитәсиз нитгин дикәр васитәсиз нитг ичәрисиндә ишләнмәсинә аз тәса-дүф едилир.

Дахили нитг

Шәрти олараг «дахили нитг» адландырдығымыз бу нитг формасы бәднн әдәбијјатда ишләнир вә образын «үрәјиндәки данышығы» ифадә едир. Дахили нитг образын дахили аләминн, кечирдији әһвал-руһијјәни ифадә етмәк үчүн ишләнир.

Әслиндә дахили нитг васитәсиз нитгин бир голудур. Лакин васитәсиз нитгдән фәрғли олараг мүәллифин дејил, су-

рэтләрнн дили илэ бағлыдыр. Бу нитг сурәтин ифадә етмә истадији, лakin бу вә ја дикәр сәбәбдән дејә билмәдији нитг дир. Бу нөгтеји-нәзәрдән И. Әфәндијевин «Сөјүдлү арх» романындан ашағыдакы парча сәчијјәвидир.

Ај ишығына гаршы әлими көзүмүн үстүнә гојарап диггәтлә баханда күмүшү торан ичиндән бир мотосиклин чыхдығыны көрдүм. Онун үстүндәки адам, јахынлашдыгда машины сахлајыб, јерә дүшдү вә бир әли рулдә олдуғу халда:

— Нијә бурада отурмушсунуз, бачы,—дејә тәәччүблә сорушду.

Мән онун сәсини ешидиб, ај ишығында шәвә кими парлајан ири, гара көзләрини көрәркән диксиндим: «Ах лејтенант... мәннм чаван лејтенантым, сән һарадан кәли чыхдын? Јохса бу јухудур?».

О, мотосиклин дајағыны салыб, мәнә бир аз да јахын кәлди:

— Нијә динмирсиниз? Јохса сизә бир шеј олуб?

«Ах, лејтенант, бөјүрткән колу үзүмә көлкә салдығы үчүнмү мәнн таныја билмирсән? Јохса мән о гәдәр да јишмишәм, о гәдәр хараб олмушам ки...»

— Мәнә һеч бир шеј олмајыб. Динчими алырам,—дејә нәһајәт дилләндим.

— Һара кедирсиниз?

— Күнәј гышлаға...

— Бәс пијада нә үчүн?

— Автобуса јетирә билмәдим.

«Нә үчүн сәнә јалан дејирәм? Нә үчүн һәгигәти сөләмирәм?».

— Наһаг јерә пијада кәлмишсиниз. Стансијадан Күнәј гышлаға отуз километр дир. Тәркимдә отура билерсинизми?—дејә, о, папирос чыхартды. Кибритин сарым тыл алову онун үзүндә титрәди.

Бурада дырнагда верилмиш чүмләләр дахили нитг дир. Данышан (кәтирдимиз нүмунәдә) Нуријә һәр бир чавадан әввәл мөјјән дахили (ассосиатив-психоложи) бир һис кечирир. Онун һиссләринин ифадәси мөәллиф нитги илэ сурәтин нитгийн говушмуш формасындан ибарәт дир.

V СИНИФДӘ ДҮЗӘЛТМӘ ФЕ'ЛЛӘРИН. ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Гүдрәт ТАЛЫБОВ,
филологи елмләр намизәди,
Бакы, 161 нөмрәли мәктәбин мөәллими

Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин «Кәнчләрин үмуми орта тәһсилә кечмәсини баша чатдырмаг вә үмумтәһсил мәктәбини даһа да инкишаф етдирмәк һаггында» гәрарында ана дилинин тәдрисинин јени програм әсасында гурулмасы зәрури бир проблем кими гаршыја гојулмушдур. Бу үмумхалг әһәмијјәтли тәдбирә әсасән орта мәктәбләрдә дил дәрси апаран мөәллимләримизин үзәринә мәсул вәзифәләр дүшүр. Биз мөасир дилимизин фонетик, орфографик, орфоэпик, морфоложи, синтактик, лексик вә фразеоложи ганунларыны шакирдләримизин даһа шүүрлу сурәтдә мәннмсәмәләринә наил олмаг үчүн кәркин әмәк сәрф етмәлијик.

Биз бу јазымызда V синифдә фе'л бәһсинин өјрәдилмәси заманы она хас олан спесифик хүсусијјәтләрдән бәзиләринин јени програмын тәләбләри әсасында тәдрисинә даир, өз шәхси тәчрүбәмизә әсасланараг, мөәјјән фикир сөјләмәји гаршымыза мөгсәд гојумушуг.

Мөасир Азәрбајчан дили өз фе'лләринин зәнкин вә рәнкарәнклији илэ дүнја дилләри ичәрисиндә даһа чох нәзәри чәлб едир. Әсрләрлә јад дилләрин зоракы тәһсинә раст кәлән доғма дилимиз ән чох фе'лләр васитәсилә өз милли оријиналлығыны горујуб сахлаја билмиш, һәм дә классик әдәбибәдин дилимиздә белә фе'лләрин милли колоритинә тәһсир олмамышдыр.

Дилимиздәки фе'лләрин башга нитг һиссәләри ичәрисиндә хүсуси бир мөвге тутмасыны нәзәрә алараг дејә биләрик

З. Сифариш 7110

33

ки, фе'лин тәдриси дикәр нитг һиссәләриндән фәргли олар мүрәккәб бир сәһәдир. Азәрбајчан дилинин фе'лләри бир сәһәрә характер хусусијјәтләрлә, мәсәлә: шәхс (шәхс категорија-сы исимләрә дә андир), нөв, инкарлыг, тә'сирли вә тә'сирсизлик, тәрз вә заман категоријалары илә башга нитг һиссәләриндән сечилир.

Билдијимиз кими, јени програмда фе'лин гурулушча нөвләриндән сонра фе'лләрдән әмәлә кәлән дүзәлтмә фе'лләр вә онларын мә'на нөвләринин (мәчһул, гајыдыш, ичбар, гаршылыг—мүштәрәк) тәдриси нәзәрлә тутулур. Јени програмда мәсәләнин бу шәкилдә гојулушу елми вә методик бахымдан вә чабилји вә ақтуаллығы илә диггәти чәлб едир. Демәк ләзимдир ки, әввәлки тәдрис програмы вә дәрсликдә белә бир синхроника көзләнилмәдијиндән фе'лин гурулушча нөвләринин мә'нача нөвләриндән тәчрид олунараг өјрәдилмәси нәзәрлә тутулмагла формал маһијјәт дашымышдыр ки, бу да һәр шејдән габаг чүмләннин синтактик тәһлили заманы субъектлә объект арасындакы мүнәсибәтләрин шакирдләр тәрәфиндән мејдана чыхарылмасында чәтинликләр төрәнмәсинә сәбәб олмушдур.

Биз бу сәһәнин тәдрисинә мүвәффәгијјәтлә наил олмаг үчүн ашағыдакы мәсәләләри илк плана чәкир, шакирдләрә дәрин билгә вә бачарыг вермәји нәзәрлә тутурут:

1. Фе'лләрин гурулушча вә мә'нача нөвләриндә тә'сирлилик вә тә'сирсизлик анлајышы—субъектин мүстәгим объект (мүбтәданын вәситәсиз тамамлыга) там тә'сирини билдирә фе'лләр вә бунларын әмәлә кәлмә јоллары.

2. Субъектин объект (мүбтәданын вәситәли тамамлыг) үзәриндә там тә'сирини көстәрә билмәјән фе'лләр.

3. Тә'сирсиз фе'лләрдән тә'сирли фе'лләр јаранмасы гајдасы, јахуд, әксинә, тә'сирли фе'лләрдән мүәјјән шәкилчиләр артырмагла тә'сирсиз фе'лләр әмәлә кәлмәси.

4. Тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләрин лексик мә'налары (контекстуал мә'налыг) арасындакы фәргләрин ашкара чыхарылмасы.

Тәчрүбә көстәрир ки, өзүндән әввәлки програмдан фәргли оларәг јени програмда тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләрин өјрәдилмәсини биләвәситә дүзәлтмә фе'лләрин тәдриси заман һәјата кечирмәк даһа мәгсәдәујүндур. Бу заман шакирдләрә илк анлајыш вердикдән сонра (мәсәлә: тә'сирли фе'лләрин тә'сирлик һалында олан исимләрлә әлагәјә кирмәси, тә'сирсиз фе'лләрин исә әксинә, тә'сирлик һалда ишләнән

исимләрлә әлагәдә олмамасы) мөвзунун даһа мүрәккәб сәһәләринә доғру һәрәкәт едилмәси мүсбәт әһәмијјәт кәсб едир. Бу заман шакирдләр шуурлу сурәтдә дәрк едирләр ки, садә вә дүзәлтмә фе'лләрин бир гисми мә'лум мә'налы фе'лләрдә һеч бир хусуси шәкилчи габул етмәдән тә'сирли олур. Мәсәлә: јаз (-маг)—нәји? Нә? (мәктубу, мәктуб). Садә фе'л; јохла (-маг) — нәји? Нә? (јазыны, јазы). Дүзәлтмә фе'л вә с.

Белә бир конкрет мә'луматын өјрәдилмәсиндән сонра исмин тә'сирлик һалында ишләнән сөзләрлә әлагәјә кирмиш фе'лләр вәситәсилә мүбтәда илә вәситәсиз тамамлыг арасындакы мүнәсибәтин асанлыгла мејдана чыхарылмасына чалышыр вә бу мәгсәдлә тәхминән ашағыдакы чүмләләрдән истифадә едирәм.

1. Мән тапшырыгы јаздым.

2. Мүәллим јазыны јохлады.

Јаздым—хәбәр, тә'сирли фе'ллә ифадә олунмушдур, садә фе'л, мә'лум мә'налыдыр:

Мән—мүбтәда (субъект): тапшырыгы — вәситәсиз тамамлыг (мүстәгим объект).

Исмин тә'сирлик һалында ишләнәрәк, һәмин һалын суалына чаваб верир; јохлады—хәбәр, тә'сирли, фе'лдән әмәлә кәлән дүзәлтмә фе'л, мә'лум нөвдүр.

Мүәллим—мүбтәда (субъект).

Јазыны—вәситәсиз тамамлыг (мүстәгим объект), тә'сирлик һалында ишләнәрәк онун суалына да чаваб верир.

Һәмин чүмләләри мүбтәданы атмагла да тәһлил едир, һәм дә бурада мүбтәданын асанлыгла тәсәввүрә кәтирилмәсини јада салырам: Мәсәлә:

1. Тапшырыгы јаздым. (Мән). 2. Јазыны јохлады. (О).

Бүтүн бунларла јанашы, шакирдләрә чатдырырам ки, садә вә дүзәлтмә фе'лләрин мүәјјән гисми (мә'лум, ичбар, гаршылыг—мүштәрәк мә'налы фе'лләр) хусуси шәкилчиләр габул етмәклә (-ыр, -ур, -т, -ыш, -уш) тә'сирли фе'лә чеврилир. Мәсәлә: учур (-маг)—дүзәлтмә, мә'лум нөв, тә'сирли фе'л (нәји?); учурт (-маг)—дүзәлтмә, ичбар нөв, тә'сирли (нәји); учушдур (-маг)—дүзәлтмә, гаршылыг—мүштәрәк нөв, тә'сирли (нәји? Нә?).

Бундан сонра исмин тә'сирлик һалында олан сөзләрлә әлагәјә кирмәјән фе'лләр (тә'сирсиз) үзәриндә дурут вә әввәлчәдән сечилмиш мүвафиг фе'лләри шакирдләрин көзләри гаршысында, әјани тәһлил әсасында нүмајиш етдирирәм. Мәсәлә: бах (-маг),—ким? нәјә? кет (-мәк)—һара (-ја)?, кәл

(-мәк)—һарадан? вә с. Бу, шакирдләрә әлверишли бир им-кан җарадыр ки, һәмни суаллара чаваб олан сөзләрин (дејәк ки; гардашыма, китаба, Бақыја, Москвадан) чүмләдә васитәли, тамамлыг вәзифәсиндә ишләндикләрини чох асанлыгла гавраја билсинләр. Ејни заманда тәсирсиз фе'лләрин мә'лум нөвү үзәринә сөздүзәлдичи шәкилчиләр (-ал, -әл, -ар, -әр, -ыр, -ур, -т, -дыр...) артырмагла тәсирли фе'лә кечмәсинә вә онларын ичбар нөвдә ишләнмәсинә дә хүсуси әһәмијјәт веририк. Мәсәлә: чых (-маг),—садә, тәсирсиз, мә'лум мә'налы; чы-хартдыр (-маг)—дүзәлтмә, тәсирли, ичбар мә'налы фе'л; јат (-маг)—садә, тәсирсиз, мә'лум мә'налы; јатыртдыр (-маг)—дүзәлтмә тәсирли, ичбар мә'налы фе'л вә с.

Һәмни мөвзунун тәдриси илә әлагәдар шакирдләрә чатдырырам ки, мә'лум мә'налы садә фе'л көкләринә мәчһул вә гајыдыш нөвүнүн шәкилчиләрини артырдыгда тәсирлиликдән тәсирсизлијә чеврилир. Мәсәлә: көр (-мәк)—ким? нәји? һараны?; гур (-маг)—нәји? (мә'лум нөв тәсирли, садә фе'л) көрүл (-мәк), гурул (-маг)—Нә? (мәчһул нөв, тәсирсиз, дүзәлтмә фе'л), сев (-мәк)—ким? нәји? гур (-маг)—нәји? Нә? (мә'лум тәсирли, садә) севил (-мәк) ким? нә?—мәчһул, тәсирсиз, дүзәлтмә, севин (-мәк), үзүл (-мәк)—кимә? нәјә? нәдән? (гајыдыш, тәсирсиз, дүзәлтмә фе'л) вә с.

Биз өз иш тәчрүбәмиздә һәмишә бу мәсәлә илә әлагәдар олараг ону да нәзәрдән гачырмамаға чалышырыг ки, тәсирли вә тәсирсиз фе'лләри бир-бириндән фәргләндирмәк мәгсәди илә онларын мәтндәки үслубу чаларлығынын (контекстуал мә'налыг) шакирдләр тәрәфиндән шүүрлу сурәтдә мејдана чыхарылмасына наил олаг. Бу мәгсәдлә дәрәдә истифадә етдијимиз конкрет бир мұгајисәјә, јә'ни башла (-маг), оху (-маг) вә с. фе'лләрин контекстуал мә'наларына нәзәр салаг. Тәсирли фе'л ким: башла (-маг)—нәји?—Сөһбәти. Мәсәлә: Илјас бәј сөһбәти белә башлады (М. Ибраһимов) сөһбәти (вәситәсиз тамамлыг), башлады (хәбәр); оху (-маг)—нәји? Нә?—Маһныны. Мәсәлә: Бүлбүл концертдә ән чох Үзејир һачыбәјовун маһныларыны охујарды (Үзејир һачыбәјовун маһныларыны (вәситәсиз тамамлыг), охујарды (хәбәр) вә с.

ГРАММАТИК ЧӘҺӘТДӘН ЧҮМЛӘ ҮЗВЛӘРИ ИЛӘ БАҒЛЫ ОЛМАЈАН СӨЗЛӘРИН ГРАММАТИКАДАН АЛЫНМЫШ БИЛИКЛӘРЛӘ ӘЛАГӘЛӘНДИРИЛМӘСИ

Иса ЧӘФӘРОВ,

Һ. Зәрдаби адына КДПИ-нин мұәллими

1. Морфолокијадан алынмыш биликләрлә әлагә

Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин мәнбәләри һаггында данышаркән ајдын олур ки, бу сөзләр дә өз мәнбәини морфолокијадан алыр. Демәли, һәр һансы бир грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөз морфолокијада һәр һансы бир категоријанын тәркибиндә ахтарылмалыдыр. Лакин бу фикри дилчиләрин һаумысы гәбул етмир. Мәсәлә, академик В. В. Виноградовун фикринчә, модал сөзләр әслиндә һеч бир нитг һиссәси илә әлагәдә дејил, она көрә дә бу сөзләрин чүмлә тәһлили заманы һансы нитг һиссәсинә мәнсуб олмасы һаггында мә'лумат вермәк лазым дејилдир.

Мә'лумдур ки, ара сөзләр, әсасән, модал сөзләрдән ибарәтдир. Модал сөзләрин илк мәнбәини морфолокијада дејил, лексикада ахтармаг лазымдыр.

Фикримизчә, грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин илк мәнбәи морфолокијадыр. Бу тәсәввүр шакирдләрдә дә җарадылмалыдыр. Шакирдләрдә бу тәсәввүр о заман җарана биләр ки, мұәллим онлары грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдриси заманы илк мәнбәләрә доғру јөнәлтсин. Тәчрүбә көсгәрир ки, мұәллимләр һәмни сөзләрин тәдриси заманы белә етмирләр. Үмумијјәтлә биз һәмни сөзләрин илк мәнбәи һаггында данышан, дүз-дүзүнә вә ја долајысы илә шакирдләрә бу һагда мә'лумат верән мұәллимә раст кәлмәмишик. Һалбу-

ки шакирдларин бу группдан олан сөзләр һаггындакы билик-лэри о заман арзу едилэн сәвијјәдә ола билэр ки, онлар бу сөзлэри илк мәнбэлэри илә әлагәли шәкилдә өјрәнсинлэр. Шакирд билмәлидир ки, «көрүнүр» сөзү морфолокијада фе'лдир. Бу сөз һәм чүмлә үзвү олур, һәм дә грамматик чәһәтдән чүмлә үзвлэри илә бағлы олмајан сөз. «Шүбһәсиз» сөзү исә морфолокијада зәрфдир, һәм ин сөз һеч вахт чүмлә үзвү ола билмир, грамматик чәһәтдән чүмлә үзвлэри илә бағлы олмајан сөз олур.

Бунунла белә, грамматик чәһәтдән чүмлә үзвлэри илә бағлы олмајан сөзлэр лексика бәһси илә дә әлагәдардыр. Бир сыра сөзлэрин лексик мәнбэлэри һаггында мә'лумат вермәк олар. Мәсәлән, ара сөзлэрин бир гисми синоним вә антоним сөзлэр һаггында шакирдларин алдыглары биликлэр әсасында өјрәдилмәлидир. Бу фикри нидаларын тәдрисинә дә шамил етмәк доғрудур. Нидаларын да тәркиби антоним вә синоним сөзлэр һаггында шакирдларин алдыглары биликлэрә әсасланырса, даһа чох мә'лум мүддәалара говушур вә беләликлә дә мүвәггәти унудулмуш биликлэрин јада салынмасы вә јени материаллар әсасында кенишләндирилмәси мүмкүн олур. Белә әлагәләндирмә тәкчә грамматик чәһәтдән чүмлә үзвлэри илә бағлы олмајан сөзлэрин тәдриси үчүн фәјдалы дејил, һәм дә әлагәләндирилмиш мә'лум материалларын јенидән өјрәнилмәсинә кәтириб чыхарыр.

Инди методикада тәкчә тәкрары вә тәкрар хатиринә апарылан тәкрары дејил, тәтбиги әсас көтүрүрлэр. Әслиндә дә беләдир. Тәтбиг етмәк јолу илә апарылан тәкрарын сөзсүз үстүнлүклэри методистләрдән һеч кәс тәрәфиндән инкар едилмир. Лексика вә грамматик чәһәтдән чүмлә үзвлэри илә бағлы олмајан сөзлэрин тәдриси заманы јарадылан әлагә дә әслиндә тәтбиг етмәк јолу илә апарылан тәкрардыр, чүнки шакирдлэр әввәлчә алдыглары биликлэри инди јада салмағла кифәјәтләнмирлэр, ону јени шәраитдә тәтбиг едирлэр.

Мүәллим шакирдларин нәзэринә чатдырыр ки, ара сөзлэрин чохлу мә'на чаларлығы вә эмоционал һиссәлэри ифадә етмәк имканлары онларын бир чох синоним вариантыны ишләтмәји тәләб едир. Мәсәлән, «мәнчә» вә «фикримчә» ара сөзлэри синоним ара сөзлэр кими ишләнир. Ашағыдакы чүмләләрдә бу чәһәт даһа әјани нәзәрә чарпыр.

Мәнчә, бу үсјандан бәшәр һағлыдыр.
Фикримчә, бу үсјандан бәшәр һағлыдыр.

Башга бир мисал. Мирпаша, доғрудан, бир сәһв еләмиш.
Мирпаша, шүбһәсиз, бир сәһв еләмиш.

Бу мисалларын биринчи чүмлэлэри шаир С. Вургунун «Комсомол поемасы»ндан көтүрүлмүшдүр, онларын синоним илан чүмлэлэр исә мүәллиф тәрәфиндән верилмишдир.

Ара сөзлэрин вә хитабларын ичәрисиндә антонимлэри көстәрмәк вә антоним сөзлэрә аид чүмлэлэр тәртиб етдирмәклә, онларын мә'на чаларлыглары үзэриндә даһа јахшы мүшәһидә апармағ олур. Бу чалышма нөвүндән мүәллиф өз шәхси иш тәчрүбәсиндә чох истифадә етмиш, грамматик чәһәтдән чүмлә үзвлэри илә бағлы олмајан сөзлэрин мә'на нөвлэрини, шакирдларин јахшы тәсәввүр етмәсиндә белә чалышмаларын бөјүк әһәмијјәти олдуғу гәнаәтинә кәлмишдир. Мәсәлән:

Шүбһәсиз, һағлысан тәләбиндә сән..

Бәлкә дә, һағлысан тәләбиндә сән.

Јәгин ки, Шәрәфнисә дә бу сөзләрдән дәрәд едир.

Ола билсин ки, Шәрәфнисә дә бу сөзләрдән дәрәд едир.

Бу чүр чалышмалар үзэриндә ишләмәк үчүн шакирдларин тәдричән һазырламағ лазымдыр. Әввәлчә, мүәллим өз рәһбәрлији алтында бүтүн чалышманын јеринә јетирилмәсини тәшкил едир. Бу заман шакирдлэр мүәллимин истигамәтвэричи суалларына чаваб вермәклә, чалышманын јеринә јетирилмәси процесиндә иштирак едирлэр. Сонракы мәрһәләдә мүәллим тәркибиндә грамматик чәһәтдән чүмлә үзвлэри илә бағлы олмајан сөзлэрлә зәнкин олан мәтнлэр вә ја чүмлэлэр верир, шакирдлэр бурадакы ара сөзлэрин вә нидаларын синоним вә антонимлэрини тапарағ, чүмлэлэрә әләвә едир, әввәлчә верилмиш ара сөзлэрин вә нидаларын јеринә јазырлар. Сонра һәр ики һалда чүмләннн мә'насы үзэриндә мүшәһидә едирлэр. Чүмлэләрдәки мә'на фәрглэрини шакирдлэр өзлэри көстәрирлэр. Үчүнчү мәрһәләдә исә мүәллим шакирдлэрә тәклиф едир ки, синоним вә антоним ара сөзлэри вә нидалары ишләтмәклә чүмлэлэр тәртиб етсинлэр вә онларын мә'на чаларлыгларыны изаһ етмәјә чалышсынлар.

Көрүндүјү кими, грамматик чәһәтдән чүмлә үзвлэри илә бағлы олмајан сөзлэрин лексика бәһси илә әлагәләндирилмәси нәтичәсиндә һәм бу группдан олан сөзлэр әтрафлы вә дәрнндән мәнимсәнилир, һәм дә лексика бәһси јени шәраитдә тәкрар олунур. Нәтичәдә шакирдларин лексика үзрә өјрәндиклә-

ри биликлэр хавадан асылы галмыр, онларын сонракы дэреларда да тэтбиги үчүн шэраит жараныр.

Бунуила белэ, грамматик чэхэтдэн чүмлэ үзвлэри илэ баглы олмажан сөзлэрин тэдрисиндэ илк мэнбэ олан морфолокија мүэллимэ даһа чох материал вэ бу материалларда истифадэ етмэк үчүн имканлар верир. Морфоложи анлајышлардан, биликлэрдэн тэчрид едилмиш шэкилдэ бу группдан олан сөзлэрин тэдриси эсассыз дивар кими көрүнүр. Чох тээсүф ки, белэ «эсассыз диварлары» мәктэб тэчрүбэсиндэ тез-тез көрмэк олур.

Морфолокија бөлмэлэриндэн бири сөзүн тэркибини өјрөт мәји нээрде тутур. Сөзүн тэркиби һагында шакирдлэрин алдылары биликлэрдэн грамматик чэхэтдэн чүмлэ үзвлэри илэ баглы олмажан сөзлэрин тэдриси просесиндэ ики һалда истифадэ едилир: а) бу группдан олан сөзлэрин тэркибини изаһ едэркэн, б) грамматик чэхэтдэн чүмлэ үзвлэри илэ баглы олмажан сөзлэри тэјин едэркэн.

Көстэрилэнлэрэ эсасэн, грамматик чэхэтдэн чүмлэ үзвлэри илэ баглы олмажан сөзлэрин садэ вэ мүрэккэблији һагында верилэн һэр чүр изаһатын шакирдлэрин сөз вэ онун тэркиби һагында алдылары биликлэрэ эсасланмасы вачибдир.

Грамматик чэхэтдэн чүмлэ үзвлэри илэ баглы олмажан сөзлэрин илк мэнбэлэринин тэјин едилмэсиндэ морфолокијадан алынн билик вэ бачарыглар һэмншэ компас ролуну ојнајыр. Шакирдлэр демэк сөзүнүн ара сөз олдугуну билирлэр. Лакин бу сөзүн илк мэнбэјини көстөрмэк үчүн ону тэркиб һиссэлэринэ ајырмаг лазымдыр. Бу һиссэлэрин һэр биринин морфолокијада јерини тапмаг вэ грамматик адыны да вермэк вачибдир. Шакирдлэр билирлэр ки, де фе'лдир, мэк исэ мәсдэр формасынын шэкилчисидир. Демэли, демэк сөзү мәсдэрдир. Бу фикри грамматик чэхэтдэн чүмлэ үзвлэри илэ баглы олмажан бүтүн сөзлэр һагында сөјлэмэк олар.

Хитаблар бир вэ ја бир нечэ нитг һиссэсинин бирлэшмэсиндэн эмэлэ кэлир. Садэ хитаблар бир вэ мүрэккэб хитаблар ики вэ даһа артыг сөзүн бирлэшмэсиндэн эмэлэ кэлир.

Мүрэккэб хитабларын бөјүк бир гисми дэ бир нечэ нитг һиссэсинин бирлэшмэсиндэн эмэлэ кэлир. Мәсэлэн **Ах мәним бош кечэн күнлэрим?** вэ с.

Тэдрис просесиндэ бу чүр хитабларын тэркиблэри һагында шакирдлэрэ верилэн биликлэр сөз вэ онун гурулушу

40

һагында верилмиш биликлэрлэ элагэлэндирилир. Шакирдлэр бу ишэ адэт етдикдэ онларын хитабларын тэркиби һагында алдылары биликлэр дэ мөнкэм олур.

Ара сөзлэрин бир гисми фе'ллэрдэн, бир гисми исимлэрдэн, бир гисми дэ зэрфликлэрдэн эмэлэ кэлмишдир. **Мэнчэ, сэнчэ** кими ара сөзлэр эвэзликлэрдэн илк мэнбэлэрини көтүрдүјү дэ мә'лумдур. Ара сөзлэрин тэдриси заманы мүэллим шакирдлэрин нэзэринэ чатдырмалыдыр ки, ара сөзлэрин тэркибинэ дахил олан сөзлэр морфолокијада нитг һиссэсинин тэркибиндэн илк мэнбэлэрини көтүрүрлэр. Бу нитг һиссэлэринин бир нечэси ара сөзлэрин тэркибиндэ аз сөз верир. Мәсэлэн, сај, сифэт, эвэзлик. Исим, фе'л, зэрф вэ адатлардан даһа чох сөз, ара сөзлэрин тэркибинэ кечмиш вэ модаллыг хүсуејјэти газанмышдыр. Баглајычылар вэ гошмалардан да ара сөзлэр гыдаланыр. Нисбэтлэ көрүлсэ, ара сөзлэр бу нитг һиссэлэриндэн чох аз сөз көтүрмүшдүр.

Ара сөзлэрин ма'на нөвлэрини тэдрис едэркэн, мүэллим һансы нөв ара сөзлэрин һансы нитг һиссэси илэ ифадэ олундугуна шакирдлэрин диггэтини чэлб етмэлидир. Мәсэлэн, јэгинлик билдирэн ара сөзлэр (элбэттэ, шүбһэсиз, һэгигэтэн...) јэгинлик билдирэн зэрфлэрдир. Өзүнүн вэ башгасынын фикрини билдирэн ара сөзлэр (мэнчэ, сэнчэ, бизчэ, фикримчэ, дејилдјиннэ көрө...) эвэзликлэрдэн, исимлэрдэн вэ фе'ллэрдэн эмэлэ кэлмиш вэ ја нэшэт етмишдир. Сыра билдирэн ара сөзлэрин эсасэн сајларла ифадэ едилдји (биринчиси, икинчиси, эввэлэн, нэһајэт...) хүсуеи олараг нээрэ чатдырылмалыдыр.

Нидалар һагында мүэллимин апардыгы сөһбэт даһа гыса олачагдыр. Нидалар морфолокијада да нида нитг һиссэси кими танышыр, һэмн биликлэр шакирдлэрин грамматик чэхэтдэн чүмлэ үзвлэри илэ баглы олмажан сөзлэрин тэркибинэ дахил едилэн нидалара шамил едилир вэ бүтүн иш нидаларын интонасијасына, чүмлэнин үмуми ма'насына, тэ'сиринэ, онларын чаларлыгыларына һэср едилир.

Бураја гэдэр дејилэнлэрдэн белэ нэтичэ чыхыр ки, грамматик чэхэтдэн чүмлэ үзвлэри илэ баглы олмажан сөзлэрин тэдрисини онларын илк мэнбэн олан лексика вэ морфолокија бэхслэри илэ, хүсусэн морфолокија бэхсинин тэдриси просесиндэ шакирдлэрин газандыглары биликлэрлэ элагэлэндири-мэјин бөјүк эһөмијјэти вардыр.

II. Синтаксисдэн алынмыш биликлэрлэ элагэ

Шакирдлэр грамматик чәһәтдән чүмлэ үзвләри илэ бағлы олмажан сөзләр һаггында мүкәммәл мә'лумат алана гәдәр чүмләнни интонасијасы илэ таныш олулар. Мүкәммәл мә'лумат она көрә дејирик ки, шакирдләр ибтидаи синифләрда хитаблар һаггында бәсит мә'лумат алылар. Лакин бир систем һалында грамматик чәһәтдән чүмлэ үзвләри илэ бағлы олмажан сөзләр 7-чи синифдә тәдрис едилир. Интонасија һагда шакирдләрнн тәсәввүрү вар демәклә биз, шакирдләрнн суал, нида, нәгли чүмләләрлэ элагәдар олараг алдығлары биликләри нәзәрдә тутуруг.

Грамматик чәһәтдән чүмлэ үзвләри илэ бағлы олмажан сөзләрнн тәдриси бүтүн башга синтактик категоријаларын тәдрисиндән даһа чох интонасија илэ элагәдар иш апармага имкан верир. Бу группдан олан сөзләрнн тәдриси шакирдләрнн интонасија һаггында олан тәсәввүрүнү кенишләндирир вә дәрнләшдирир.

Ара сөзләрнн нөвләри дә интонасија бахымындан бир-бириндән фәрглидир. Бу фикри хитаблара вә нидалара да аид етмәк олар. Демәли, грамматик чәһәтдән чүмлэ үзвләри илэ бағлы олмажан сөзләрнн тәдриси һәм онларын һәр биринни дахилиндәки интонасија инчәликләрини нәзәрә алмағы тә'кид едир, һәм дә онларын өзләрнни ајрылмыш групплар чәрчивәсиндә изаһ етмәк үчүн интонасијаја мүрачнәт етмәк лазым кәлир.

Мүрәккәб хитабларын вә мүрәккәб ара сөзләрнн тәдрисини икинчи вә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри илэ элагәли вә охшарлыг эсасында өјрәтмәк лазымдыр. Эдәби дилимиздә ишләдилән хитабларын мүрәккәб хитаблар группа дахил оланларынын әксәријјәти икинчи вә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри илэ ифадә олунар. Она көрә дә шакирдләр мүрәккәб хитаблар һаггында јени газаначағлары биликләри кечмиш биликләри илэ элагәли вә онларын эсасында мәнимсәјә биләләр. Мүәллим бу имкандан һөкмән истифадә етмәлидир, шакирдләрнн икинчи вә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри һаггында алдығлары биликләри јада салмалы, белә бирләшмәләрнн чүмләдә һәм дә хитаб олмасына, мүрәккәб хитаб олмасына аид элава мә'лумат вермәлидир.

Бу сөзләрнн һамысыны ејни илэ фе'ли сифәт вә мәсдәр тәркибләри илэ ифадә едилән мүрәккәб хитаблар һаггында

да демәк олар. Мәсәләнни әһәмијјәти вә ишин тәшкили ејнидир.

Шакирд билмәлидир ки, чүмләдә вәзифәсиз сөз јохдур. Һәр бир сөз, истәр көмәкчи нитг һиссәси олсун, истәр әсас, чүмләнни мә'насына тә'сир едир. Һәмни сөзүн олмамасы да чүмләнни мә'насына тә'сир едир. Грамматик чәһәтдән чүмлэ үзвләри илэ бағлы олмажан сөзләрнн тәдриси заманы бу фикри һәмни группдан олан сөзләр үзәриндә мүшаһидәдән башламагла изаһ етмәк олар. Ара сөзүн чүмләдә ишләнмәсиндән чүмләнни мә'насы нә «газанырса», һәмни сөзүн чүмләдә олмамасы да чүмләнни мә'насындан о гәдәр «итирир». Бу фикри хитаблара, нидалара да шамил етмәк лазымдыр.

Анчаг бу ишләрнн көрдүкдән сонра чүмлэ үзвләри илэ бағлы олмажан сөзләрнн нә демәк олдуғуну ајдынлашдырмаг мәсләһәтидир.

Чүмлэ үзвләрнндән мүбтәда, хитабларын тәдриси заманы даһа кениш тәқрар едилир. Хитаблар да мүбтәдалар кими адлыг һалда олулар, формасына көрә хитаба охшајан тәкчә мүбтәдалар дејилдир, гејри-мүәјјән тә'сирлик һалында олан исимлә ифадә олунамүш васитәсиз тамамлығлар да формача хитаблара чох бәнзәјир. Лакин мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, шакирдләр јалныз мүбтәдаларла хитаблары гарышдырылар. Бу һал чүмләнни әввәлиндә кәлән хитабларда даһа чох мүшаһидә олунар.

Зәрфлик вә грамматик чәһәтдән чүмлэ үзвләри илэ бағлы олмажан сөзләр арасында да бир сыра нәзәрә алынмасы вәчиб олан элагәләр вардыр. Чүмлэ үзвү олан зәрфликлә, чүмлә үзвү олмажан ара сөзләр бир сыра һалларда формача охшар вә бә'зән дә ејни олдуғундан, гарышдырылыр. Бу вәзијјәтин тез-тез баш вермәсинни сәбәби «чүмлә үзвү» вә «чүмлә үзвү олмажан сөз» анлајышларынын кифәјәт гәдәр ајдын олмамасындадыр. Тәдгигат апарараг белә гәнаәтә кәлмишик ки, «чүмлә үзвү» вә «чүмлә үзвү олмажан сөз» анлајышлары кифәјәт гәдәр ајдын мәнимсәнилдикдә бу чүр гарышығлығларынын мејдана чыхмасы тәсадүфи һал сајыла биләр. Тәсадүфи олан сәһв чаваблары мүәллимни тәһрики илэ шакирд өзү дүзәлдир. Бу заман шакирд «чүмлә үзвү» вә «чүмлә үзвү олмажан сөз» һаггында алдығы нәзәри биликләрә эсасланыр.

Шакирдләр билмәлидирләр ки, чүмлэ үзвү олан зәрфлик чүмләдә һәрәкәти билдирән үзв илэ—хәбәрлә элагәдә олур. Һәрәкәтин ичрасынын тәрзини, заманыны, јерини, сәбәбини вә

кәмијјәтини билдирләрсә, чүмлә үзвү олмајан ејни сөз данышанын керчәклијә вә ја данышдыгы фикрә вә сөзә мүнәсибәтини билдирир. Бу гәјданы, даһа доғрусу фәрги јахшы тәсәввүр етмәдән шакирд һәмишә мүстәгил вә чәсарәтли ишләјә билмир, ајры-ајры һалларда о, чоһ ачиз көрүнүр.

Чүмләнни һәмчинс үзвләри һаггында шакирдләрнн алдығлары биликләр вә бачарығлар да грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрнн тәдриси заманы бир сыра һалларда хатырладылыр. Мәсәлән, әкәр шакирд хитабы вә мүбтәдасы заһирдә олан чүмләнни тәһлил едәркән хитабы да мүбтәда кими изаһ етдијиндән, чүмләнни һәмчинс мүбтәдасы олан чүмлә кими таныјырса, бу сәһвин гаршысыны алмағ үчүн һәмчинс үзвләрнн, о чүмләдән һәмчинс мүбтәдаларын хүсусијјәтләрнни, онларын хитаблы чүмләләрдән фәргини көстәрмәк лазымдыр. Бу заман мүәллим истәр-истәмәз һәмчинс үзвләрә аид шакирдләрнн алдығлары мәлум биликләрә әсасланмалы олур.

Ејни вәзијјәт зәрфликләрлә ара сөзләрнн ејниләшдирилмәси вә ја гарышдырылмасы нәтичәсиндә мејдана чыхыр. Нәмин вәзијјәтин дә гаршысыны алмағ вә шакирдләрә дүзкүн истигамәт вермәк үчүн зәрфликләрдән ибарәт һәмчинс үзвләрлә зәрфлик вә ара сөзлү чүмләләрнн фәргләри көстәриллр.

Нәһајәт, шакирдләр грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрнн кечилиб гуртармасындан сонра чүмлә тәһлили заманы әлавәләри вә хүсусиләшмәләри дә каһ ара сөз, каһ да ара чүмлә дејә изаһ етмәјә чалышырлар. Белә вәзијјәти мүшаһидә едән кими, мүәллим шакирдләрнн әлавәләр вә хүсусиләшмәләр һаггында алдығлары биликләри хатырлатмалы, онларын грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрдән фәргли чәһәтләрнни ајдынлашдырмалыдыр.

КЕЧМИШ БИЛИКЛӘ ЈЕНИ БИЛИЈИН ӘЛАГӘЛӘНДИРИЛМӘСИ

Н. НӘСИРОВ,

филоложн елмләр намизәди

Сов.ИКП XXIV гурултајы гәрарларынын әмәли сурәтдә һәјата кечирилмәси бөјүмәкдә олан нәслин тәлим-тәрбијә ишинин даһа да тәкмилләшдирилмәсини тәләб едир. Партија вә һөкүмәтимизин совет мәктәби гаршысында гојдуғу бу шәрәfli вәзифәләрнн јеринә јетирилмәсиндә, диқәр тәлим фәнләри илә бир сырада Азәрбајчан дилинни, хүсусән грамматика тәдрисинин дә мүәјјән әһәмијјәти вардыр. Чүнки, јени билијин мүкәммәл мәнимсәнилмәси башга фәнләрнн дә јахшы дәрк едилмәсинә әсаплы шәкилдә көмәк көстәрилр. Шакирдләр доғма дилин инчәликләринә јијәләндиқчә, һәјаты даһа јахшы дәрк едир, кениш үнсијјәт васитәсинә малик олурлар.

Мәһз буна көрә дә ана дилини, хүсусән грамматиканы шакирдләрә һәртәрәfli вә мөһкәм мәнимсәтмәк һәр бир мүәллими дүшүндүрмәли, онлары бу саһәдә јени ахтарышларә сөвг етмәлидир. Мүәллим програм материалларынын тәдрисинә һазырлашаркән, тәқчә шакирдләрә верәчәји биликләри нәзәрә алмагла кифәјәтләнмәмәли, һәм дә кәнч коммунизм гуручуларына јарадычылығ вәрдишләри ашыламағ мәсәләләрнни дә планлашдырмалыдыр.

Биликләрнн мөһкәм мәнимсәнилмәси, һәр шејдән әввәл, мүәјјән фәннин она јахын олан фәнләрә үзви сурәтдә әлагәләндирилмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Тәлим просесиндә кечмиш биликлә јени билијин әлагәләндирилмәси олдуғча әһәтәли бир анлајышдыр. Бура, грамматиканын мүхтәлиф бөлмәләри, грамматика илә дилин ди-

кәр сәһәләри, аҗры-аҗры бәһсләр, бәһсин мөвзулары, еләчә дә мөвзунун һиссәләри арасындакы әләгә дахилдир. Мәһз бунда көрә дә мөвчуд методик әдәбијјатда тә'лим просесиндә әләгә мәсәләсинә чидди фикир верилир, мүәллимләрин диггәти бу мүһүм мәсәлә үзәринә јөнәлдилир. Мәсәлән, көркәмли рус методисти В. А. Добрамыслов тәдрис просесиндә грамматиканын мүхтәлиф бөлмәләри арасында әләгәдән бәһс едәркән јазыр ки, фонетика, морфолокија вә синтаксис һәмишә бир бири илә әләгәли өјрәдилмәли, бу вә ја дикәр бөлмәнин тәдриси заманы шакирдләрин нитг, орфографија вә үслуб вәрдишләринин инкишафы диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр (В. А. Добрамыслов. Актуальные вопросы преподавания русского языка, ж. «Русский язык в школе» № 6, 1961, сәһ. 152).

Грамматик материалы әләгәли тәдриси орта үмумтәһсил мәктәбинин јени програмында да ајдын шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Јени програмда дејилир ки, Азәрбајҗан дили һәмин фәннин бүтүн бөлмәләринин гаршылыгы әләгәси әсасында тәдрис едилмәлидир. Бу вә ја дикәр бөлмә, еләчә дә аҗры-аҗры мөвзулар мүтләг бунлардан әввәлки бөлмә вә мөвзуларла әләгәли өјрәдилмәлидир. Бу јолла әсас нитг һиссәләри кечиләркән бунларын синтактик ролу һаггындакы мә'лумат, јахуд синтаксис кечиләркән нитг һиссәләри һаггындакы биликләри мүәллим мүнтәзәм олараг мөһкәмләндирмәк имканы әлдә едир.

Бунула белә, грамматиканын өјрәдилмәси орфографија вә дурғу ишарәләри тә'лими илә дә чидди сурәтдә әләгәләндирилмәлидир.

Мәктәб тәчрүбәси сүбут едир ки, јени мөвзу әввәлчә верилмиш мұвафиг биликләр зәмининдә өјрәдилдикдә шакирдләр тә'лим материалыны мүкәммәл мәнимсәјирләр. Көркәмли педагог К. Д. Ушинскинин дедији кими, газанылмыш һәр бир јени анлајыш сонракы јени анлајышлары чох асан вә долғун кәсб етмәкдә зәһни гүввәјә чеврилир. (К. Д. Ушински. Мәктәбдә тә'лим-тәрбијә ишләри һаггында. Азәрнәшр, Бақы, 1941, сәһ. 89).

Системли билик верилдикдә, мөвзулар арасында әләгә јарадылдыгда, шакирдләр тә'лим материалыны шүүрлу мәнимсәјир вә бу, онларын идракынын мәһсулуна чеврилир. Бу әләгәнин дүзкүн јарадылмасы шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрүнү инкишаф етдирир. Һалбуки јени материалла кечмиш материал арасында әләгә јарадылмадыгда шакирдләр чох чәтинлик чәкир, јени билијин өјрәнилмәсинә нәдән башлаја-

чагларыны мөјјәнләшдирә билмирләр. Бу, мүәллимин ишини дә хејли ағырлашдырыр.

Ғабатчыл педагожи тәчрүбә көстәрир ки, биликләрин әләгәләндирилмәси мүхтәлиф тә'лим үсулу, пријом вә васитәләринин тәтбигини тәләб едир.

Биликләрин әләгәли сурәтдә верилмәсиндә дил фактлары үзәриндә мұшаһидә методундан кениш истифадә едилмәлидир. Мұшаһидә методунун әһәмијјәти ондан ибарәтдир ки, шакирдләр мүәллимин рәһбәрлији алтында јени мә'лумат әлдә едирләр. Мүстәгил олараг јени мә'лумат әлдә едилмәсиндә әввәлчә мәнимсәдилмиш биликләр мүһүм рол ојнајыр. Мұшаһидә методу илә јени билији мәнимсәтмәк үчүн шакирдләрә евдә көһнә дәрси тәқрар етдирмәк, суаллар вә тапшырыглар вермәк ләзымдыр. Јени мөвзу кечиләркән шакирдләрин тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк мәгсәди илә мұсаһибә апармаг, истигамәтвәричи суаллар вермәк, онлары нәтичәјә доғру јөнәлтмәк ләзымдыр.

Мұшаһидә методу өјрәниләчәк биликләр үчүн әввәлчәдән мөјјән зәмин јарадыр. Мәсәлән, мүәллим тә'јини сөз бирләшмәләрини кечәркән әввәлчә морфолокијадан бу мөвзу илә әләгәдар кечиләнләри тәқрарлајыр. Бу мәгсәдлә шакирдләр мұвафиг дил фактлары үзәриндә чалышдырылыр.

Шакирдләр исмин һалларыны, мәнсубијјәт шәкилчиләрини, сөзләр арасында әләгәни тәқрар едир, бу һагда әввәлки биликләрини бир даһа тәзәләјирләр.

Мүәллим фикрин дил материаллары әсасында әввәлчә исмин һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләринә аид суал-чаваб апарыр. Бу суал-чаваб јекунлашдырылдыгда сонра практик иш тәшкил едилир. Бу мәгсәдлә шакирдләр мұвафиг мәтн үзәриндә чалышдырылыр. Шакирдләр мәтндәки һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул едән исимләри сечиб јазыр, онлары тәһлил едир вә бу сөзләр арасындакы синтактик әләгәләри мөјјәнләшдирирләр.

Беләликлә, шакирдләр мөвчуд чалышмалары тезликлә јеринә јетирмәклә өјрәнирләр ки, исмин јијәлик һалында олан сөз өзүндән сонра мұвафиг бир сөзлә ишләнир, һәмин сөз исә мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едир.

Бундан сонра һәмин чалышма әсасында синтактик әләгәләр мөјјәнләшдирилир вә бу, тә'јини сөз бирләшмәләринин өјрәдилмәси илә үзви сурәтдә әләгәләндирилир.

Әлбәттә, бу әләгә тә'јини сөз бирләшмәләрини мәнимсәт-мәји асанлашдырмаг мәгсәдилә көрүлән ишин илк пилләси-

дир. Сонра мўаллим тә'јини сөз бирләшмәләринин өз дахилиндаки тәбин әлагә моментләрини мўәјјәнләшдирмәли вә бу синтактик категоријанын тәдриси боју ону изләмәлидир.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә дүзкүн тәшкил едилән мўсаһибә дә јени мөвзу илә кечмиш мөвзуну әлагәләндирмәк бахымындан чох фәјдалыдыр. Мәсәлән, сифәтин тәдрисини башламаздан әввәл исим бәһсинә анд кечиләнләрн јекунлашдырмаг вә ону јени материалла әлагәләндирмәк мәгсәдилә адәтән, гыса тәкрат апарылыр.

Грамматик материаллар арасында әлагә јаратмаг мәгсәдилә чох заман, кечмиш материалын сорғусу јени билијин верилмәси илә әлагәләндириллр. Мә'лумдур ки, сорғунун јени материалла әлагәләндирилмәси јени билијин көһнә биликләр зәмининдә мәнимсәдилмәси демәкдир. Белә әлагә зәмининдә шакирдләрн мәс'улијјәт һисси артыр, онларын биликләрн дәки кәсирләр ашкара чыхыр. Мәсәлән, әкәр мўаллим јени дәрсдә дүзәлтмә исимләр һаггында мә'лумат вермәк истәјирсә, бу заман ашагыдакы гәјдә үзрә синфә мўрачиәт едә биләр:

- Сөзләрин гурулушча нечә нөвү вардыр?
- Дүзәлтмә сөзләр нечә әмәлә кәлир?
- Ким дүзәлтмә сөзләрә анд мисал сөјләјәр?

Бу суаллара мўвафиг чаваблар алындыгдан сонра, дүзәлтмә исимләрн нечә әмәлә кәлдијини шакирдләр даһа ајдын дәрк едә биләрләр. Јени материалын верилмәси, дәрси мўһүм вә һәлледици мәрһәләсидир. Она көрә дә: «Азәрбајчан дилиндән јени материалын өјрәдилмәси просеси елә тәшкил едилмәлидир ки, мўаллим мўһазирәчијә, шакирдләр исә гејри-фәал динләјичијә чеврилмәсинләр... Јени билијин верилмәсиндә елә үсул вә јоллардан истифадә етмәк лазымдыр ки булар шакирдләрә тәкчә материалы мәнимсәмәјә дејил, һәм дә онларын тәфәккүрүнү фәаллашдырмага көмәк едә билсин» (Ә. Әфәндизадә. «Азәрбајчан дилинин тәдриси», I һиссә, Бақы, 1965, сәһ. 73). Шакирдләрә мөһкәм билик верилмәсиндә агырлыг јени мөвзунун изаһы үзәринә дүшдүјүндән, мўаллим тәлим материалынын өјрәнилмәсинә әввәлчәдән чидди һазырлашмалы, дәрсдә һансы үсуллардан истифадә едәчәјини дәгиг мўәјјәнләшдирмәлидир.

Гејд етдијимиз кимн, дил дәрсләриндә мөвчуд олан тәбин әлагәни јалныз ајры-ајры мөвзулар арасында дејил, бу вә ја дикәр мөвзунун һиссәләри арасында да апармаг олар.

Мәсәлән, тутак ки, зәрфин мә'нача нөвләри өјрәдиллр. Бу заман мўаллим зәрфин тә'рифинә әсасланыр. Бу тә'рифә әсасән зәрфин мә'нача нөвләри мўәјјән едиллр. Шакирдләр мўаллимн суаллары әсасында ашагыдакы нәтичәләри чыхарырлар:

1. Зәрф һал вә ја һәрәкәтин тәрзини билдирлр.

Мәсәлән, Ариф күлә-күлә ичәри кирди.

Бу чүмләдә күлә-күлә сөзү тәрзи-һәрәкәт зәрфидир.

Мәсәлән, биз екскурсијаја сабаһ кедәчәјик.

Бу чүмләдә сабаһ сөзү заманы билдирлр.

Бу гәјдә илә зәрфи өјрәнәркән мә'на нөвләри дә мўәјјән едиллр, шакирдләр өјрәнилләр ки, зәрфин мә'нача тәрзи-һәрәкәт, заман, јер, сәбәб вә ја мәгсәд, мигдар билдирән беш нөвү вардыр.

Инсанларын идрак фәалијјәтиндә мўгајисәнин бөјүк рол вә әһәмијјәти вардыр. Мўгајисәјә јүксәк гијмәт верән бөјүк рус педагогу К. Д. Ушински јазыр ки, «мўгајисә һәр чүр анлајышын вә һәр чүр тәфәккүрүн әсасыдыр. Дүнјада биз һәр шеји мўгајисә васитәсилә билирик: әкәр бизә һеч бир шејдән фәргләнмәјән бир шеј раст кәлсә (әкәр белә бир шеј мүмкүндүрсә), биз һәмнн шејин һаггында һеч бир сөз дејә билмәрик». (К. Д. Ушински. Сечилмиш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр, Бақы, 1953, сәһ. 249).

Мўгајисә үсулу шакирдләрн фәрди јарадычылығына да мүсбәт тә'сир көстәрлр. Биликләр арасында әлагә, әввәлки биликләрә әсасланмага кениш имкан јарадыр. Әлагә јени билијин мөһкәм мәнимсәнилмәсинә көмәк едир.

Дәрсин елми сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн фәнләр вә мөвзуларарасы әлагәјә хүсуси фикир вермәк лазымдыр. Бу, шакирдләрн дүнјакөрүшүнүн формалашмасына да мүсбәт тә'сир едир. Шакирдләрн мүстәгил дүшүнүб јарадычы шәкилдә фәалијјәт көстәрмәсиндә, башга фәнләрлә јанашы, Азәрбајчан дили фәннинин дә бөјүк рол вә әһәмијјәти вардыр. Мүстәгил газанылан билик, шакирдләрн һафизәсиндә дәрнн из бурахыр вә узун мүддәт унутулмур. Бу мәгсәдлә дәрсдә мўгајисә вә гаршылашдырма пријомундан истифадә етмәјин бөјүк ролу вардыр.

II. Орта мектебдә әдәбијат тәдриси

ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ШИФАҢИ НИТГИНИ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘК ҢАГГЫНДА

Чамал ӘҢМӘДОВ,

С. М. Киров адына АДУ-нун досенти, педагожи елмләр доктору

Мүасир мектебләрдә шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк мүһүм мәсәләләрдән бириди. Нитгин јазылы формасы һаггында методик әдәбијатта мүәјјән мә'лумата раст кәлсәк дә, әдәбијат дәрсләриндә шифаһи нитгин инкишаф етдирлмәси мәсәләси индијә гәдәр тәдгиг олунмамышдыр.

Әдәбијат дәрсләри шакирдләрин шифаһи нитгини инкишаф етдирмәјә зәнкин материал вә кениш имкан верир. Орта мектебдә кечилән вә синифдәнкәнар охунан әсәрләр бәдиин сөзүн гүдрәтини думагда, сөз сәнәтинин инчәликләрини өјрәнмәкдә шакирдләрә чох көмәк едир. Бәдиин әсәрләр үзәриндә апарылан ишләрин көмәји илә шакирдләр лүғәт еһтијатларыны зәнкинләшдирир, нитгләринин рәнкарәнклијинә фикир верир, сөзү јериндә ишләтмәк, данышыгда емоционаллығанаид олмағ кими нитги көзәлләшдирән вәрдишләр газанырлар. Биз бу мәгаләдә әдәби әсәрләрин бәдиин тәһлили вә шакирдләрин шифаһи нитгләринин инкишафы мәсәләләри үзәриндә дајаначағыг.

Шакирдин нитг инкишафында, онун шифаһи нитгинин формалашмасында дил вә әдәбијат фәнләринин, дикәр фәнләрә нисбәтән, имканлары даһа кенишдир. Мүтәхәссисләрин кәлдикләри елми нәтичәләрдән бири будур ки, шакирдләрин шифаһи нитгләринин инкишафына вә формалашмасына мане

олан мәсәләләрдән бири дә орта мектебдә дил вә әдәбијат дәрсләринин нитг инкишафы бахымындан сәмәрәли тәшкил едилмәмәсидир. Бә'зи мектебләрдә әсас диггәт шакирдин јазылы нитгинә верилдијиндән, чох заман, шифаһи нитг үзрә апарылан ишләр арха плана чәкилир вә бә'зән дә бу саһә гижмәтләндирилмир. Нәтичәдә шакирдин шифаһи нитгинә бу чүр биртәрәфли мүнәсибәт, онларын јазыларына да мәнфи тә'сир көстәрир, нөгсанларын баш вермәсинә сәбәб олур.

Шакирдләрин шифаһи нитгләри үзәриндә апардығымыз мүшаһидәләр бизә ашағыдакы методик нәтичәләри чыхармаға имкан верир.

1. Лүғәт еһтијатынын азлыгы. Бә'зи мектебләрдә мүталиә ишинин зәиф тәшкили, бәдиин әсәрләрин дили вә сәнәткарлыи хүсусијјәтләри үзәриндә гејри-гәнаәтбәхш иш апарылмасы шакирдләрин нитгләринә дә тә'сир едир, лүғәт еһтијатынын зәнкинләшмәсинә имкан вермир. Белә шакирдләр өз данышығында синоним сөзләрдән истифадә едә билмир, нитгдә сөзүн мә'на чаларлығына аз әһәмијјәт верир, фикри дәгиг ифадә етмәк үчүн чүмләдә сөзү дәгиг, јерини вә мәгамына көрә ишләтмәјин әһәмијјәтинә лагејд бахырлар.

Һалбуки бәдиин әсәрләр үзәриндә апарылан ишләрин методик истигамәти дүзкүн вә сәмәрәли олса, бу һал, шакирд данышығынын мәзмунча долғунлуғуна, формача әлванлығына мүсбәт тә'сир көстәрәр, онун лүғәт еһтијатынын артмасына көмәк едә биләр. Чүнки шакирдләр бәдиин әсәрләрин көмәји илә һәјәти, варлығы шаиранә лөвһәләрлә, бәдиин тәрздә үмүмиләшдирән сәнәт әсәрләринин хүсусијјәтләрини өјрәнир, ајры-ајры јазычынын бәдиин үслубу илә таныш олур, онларын әсәрләриндә ишләдилән јени сөзләри мәнимсәјирләр.

Мектебдә апарылан тәчрүбәләр көстәрир ки, бәдиин әсәрләр шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк бахымындан мүхтәлиф имканлара маликдир. Әлбәттә, бу ишдә бүтүн әсәрләрә ејни методик тәләблә јанашмағ олмаз.

Мәсәлән, классик ше'р дилимиздә ишләдилән әрәб-фарс тәркибли сөз вә ифадәләрин шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәсиндә ролуна даир бә'зи нүмунәләри нәзәрән кечирәк. Мә'лумдур ки, М. Фүзули, С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир кими классикләрин мектебдә тәдриси заманы әрәб-фарс тәркибли сөз вә ифадәләр үзәриндә шакирдләри методик чәһәтдән дүшүнүлмүш вә сәмәрәли јолларла ишләтмәк

сон дэрэчэ вачибдир. Бу олмасса, хэмин жазычыларын мэк-тэбдэ кечилэн эсэрлэринин идеја-бэдин хүсусијјэтлэрини да мәннмсәтмәк чәтин олар. Мүасир дилимиздә вәтәндашлыг һү-гугу газанмыш әрәб, фарс тәркибли сөз вә ифадэләрин өјрә-дилмәси, шакирдләрин лүгәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үчүн чох әһәмијјәтлидир. Бу чүр сөз вә ифадәләр үзәриндә апарылан ишләр көстәрир ки, бә'зән шакирд таныш олаң, онун данышығында ишләдилән сөз вә ифадәләрин белә ети-моложи мә'насыны ајдынлашдырмаг, мәндәки јерини өјрәт-мәк, тәблиг етдији фикри баша дүшмәк бахымындан чох фәј-далы олуң. Бакыдакы 199 нөмрәли мәктәбин мүәллими С. Әли-јеваның бу саһәдә јажшы иш тәчрүбәси вардыр. О, VI сип-нифдә С. Ә. Ширваниниң «Оғлума нәсиһәт» ше'рини кечирди. Мүәллим ше'рин илк охусундан сонра орада ишләдилмиш әрәб вә фарс тәркибли сөzlәри шакирдләрә сечдириб лүгәт дәфтәрләринә јаздырды. Ше'р тәкпар охунаркән мә'лум олду ки, шакирдләр өз данышыгларында тез-тез ишләтдикләри, лә-кин мә'насыны дәгиг билмәдикләри бә'зи сөzlәри мүәллимин изаһ етмәси сон дәрәчә вачибдир. Бу, хүсусилә ашағыдакы мисраларда ишләнән сөzlәрлә әлағәдар олду:

Иттифаг ејлә дуст илә һәр ан,
Иттифаг илә өмр олуң асан.
Вардыр, еј бағи-өмрүмүн шәчәри,
Иттифаг етмәјиң көзәл сәмәри.
Иттифаг ејләјәндә беш бармаг,
Хејли асанды бир шеји тутмаг.

Әлбәттә, бу парчадакы: «шәчәр» («ағач»), «сәмәр» («фәјда»), «дуст» («дост») кими сөzlәрә, «бәғи-өмрүмүн» («өмрүмүн бағы») ифадәсинә изаһат даһа вачибдир. Бурадә дөрд дәфә ишләдилмиш «иттифаг» исә дилимиздә чох ишләнән бир сөздүр. Шакирдләр она «Совет Иттифагы» ифадәсиндә тез-тез раст кәлирләр. Дәрсдә мә'лум олду ки, бу сөз дә изаһ етмәк лазымдыр. Бу мәгсәдлә мүәллим хәмин сөзүн етимоложи мә'насыны изаһ етди. «Иттифаг»—әрәб сөзү олуб, бирләшмә, сөзү бир етмә, бирлик, бирликдә иш көрмәк үчүн сөzlәшмә мә'насыны билдирир. Сонра мүәллим «Совет Иттифагы» ифадәси илә ше'рдәки сөзү мүгајисә етди, ејни мә'налы сөз олдуғуну билдирди. Беләликлә, бирлик вә онун күчү һаггында ше'рдә ифадә олуңан фикир, бу сөзүн мүасир дили-миздә кәсб етдији даһа бөјүк мә'на, совет халгларының сар-сылмаз иттифагы—бирлији һаггында да шакирдләр долғу

мә'лумат алдылар. Мүәллимин бирлик—иттифаг һаггында изаһатыны шакирдләрин сөјләдикләри ашағыдакы аталар сөzlәри тамамлады: Бирлик һарда, дирилик орда. Тәк әлдәи сәс чыхмаз. Ел күчү, сел күчү.

Сөз үзәриндә апарылан бу чүр изаһатдан көрүндүјү кими, шакирд чәтин сөзүн етимоложи мә'насыны, классик ше'р дилиндә ишләнмә јерини, хәмин сөзүн мүасир дили-миздә даһа кениш мәзмун кәсб етдији ичтимаи мә'насыны мүгајисәли шәкилдә өјрәнир. Бу чүр изаһат ишләри, тәбиин олараг, хәмин сөзүн шакирдин лүгәт еһтијатында мөһкәм јер тутмасына, шүүрлу мәннмсәнилмәсинә вә данышыгда ишләнмәсинә имкан јарадыр, онун орфографик савадының мүкәммәлләшмәсинә тәсир едир.

2. Нитгин диалект вә шивә тә'сириндә олмасы. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, бу саһәдә нөгсанлар даһа чохдур. Рес-публикамызың бә'зи рајон мәктәпләриндә шакирдләр (тәәс-сүф ки, бә'зән дә мүәллимләр) валидејнин вә бөјүкләрин тә'сиринә дүшүб, онлары әһәтә едән диалект тә'сириндә да-нышырлар. Шифаһи нитгләрдә өзүнү көстәрән бу мүһүм гү-сура шакирдләр даһа чох бәдин эсәрләрин мәзмунуну нағыл едәркән, охуругларының идеја-бэдин хүсусијјәтләрини гижмәт-ләндирәркән јол верирләр. Белә олдугда, бәдин эсәрләрдән алыңан тә'сир зәифләјир. Бә'зи шакирдләрин данышығын-дакы шивә вә ја диалект гүсурлары һәтта онларын јазылы нитгләринә дә кечир, чидди орфографик сәһвләрин баш вер-мәсинә сәбәб олуң.

Шакирдләрин данышығында диалект вә ја шивә хүсусиј-јәтләриниң тәдричән арадан галдырылмасы мәсәләси јалһыз дил-әдәбијјат мүәллимләриниң дејил, бүтүнлүкдә мәктәб педагожи коллективиниң ән вачиб вәзифәләриндән бирдир. Әлбәттә, бу ишдә дил-әдәбијјат мүәллими өз педагожи тәч-рүбәси илә башгаларына нүмүнә олмалы, данышығында диа-лект вә шивә гүсурларына јол вермәмәлидир.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләрин данышығында өзүнү көстәрән бу гүсурун арадан галдырылмасы мүмкүн вә вачиб-дир. Бунун үчүн дил-әдәбијјат мүәллими методик имканлар-дан сәмәрәли истифадә етмәли, јени вә фәјдалы иш нүмүнә-ләри ахтарыб тапмалыдыр. Шифаһи нитгдә өзүнү көстәрән диалект вә шивә галыгларына гаршы мүбаризәдә методик имканлардан истифадә етмәк мәсләһәтдир.

Мүөллим диалект вә ја шивә тә'сирин алтында данышмагынын нөгсанлы олмасы һаггында шакирдләрдә ајдын тәсәввүр јаратмалы вә онларда өз нитглеринә шүүрлу мүнәсибәү тәрбијә етмәлидир. Бу мәгсәдлә мүөллим дилин ичтиман һаггында олдуғуну сөјләмәли, ичтиман јерләрдә диалект вә шивә илә данышанын күлүш доғурдуғу, үмуми мэдәнијјәтин азлығы сајылдығы һаггында шакирдләрә мә'лумат вермәлидир.

* * *

Орта мәктәбдә бәднин әсәрләрин тәһлилинә кениш јер вериллир. Әдәбијјатымызын гызыл фондуна дахил олан ән кәзәл сәнәт нүмунәләринин тәдрисин әсасында шакирдләр әдәбијјат тарихимизин вә ајры-ајры көркәмли сәнәткарларын јарадычылығ јолуну даһа дәриндән өјрәнир, өзләриндә нәчиб әхлағи сифәтләр вә бәднин зөвг тәрбијә едирләр. Мәктәбдә кечилән бәднин әсәр нүмунәләрин, хүсусилә әдәби әсәрләрин бәднин тәһлили шифаһи нитгин рәнкарәнклијинә вә зәнкилијинә дә фајдалы тә'сир едир.

Шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишаф вә формалашмасыны мүүјәйләшдирән амилләр ичәрисиндә нитгин ајдынлығы вә әлванлығы да мүнүм әһәмијјәт кәсб едир. Чүнки бу үмумијјәтлә шакирдин мэдәни инкишафы, онун нитг мэдәнијјәтинә јијәләнмәк бачарығы илә чох бағлыдыр. Тәчрүбәдән нәтичәјә кәлдијимиз будур ки, шакирд нитгинин ајдынлығы рәнкарәнклијинә, данышығын емоционаллығы үчүн әсәсдыр. Бу исә, башлыча оларағ, ашағыдакы шәртләрлә бағлыдыр:

1) Бәднин әсәрләрдә шакирдләрин үмуми емоционаллығыны тә'мин едән мәсәләләр, онун нитгинә дә тә'сир кәстәрир. Шакирд өз мәсләки јолунда дар ағачында асылан Елханын, «Сән ишгилаб үчүн мәнән даһа лазымсан», —дејән Бахшынын, зинданда өлүмүнү көзләјән Вагифин дүшдүүү вәзијјәтин, кечирдијин мә'нәви сарсынтылары вә һәјәчаны һисс едир вә дујурса, бу, тәбнин оларағ онун һиссинә, дујғусуна да тә'сир кәстәрир; һәмнин гәһрәманлар һаггында тә'сирли епитәтләрлә публицистик мүләһизәләр сөјләмәјә имкан верир. Демәли, шакирдин шифаһи нитгинин емоционаллығы үчүн нитгин мәзмуну, мөвзунун характери мүнүм шәртләрдән биридир.

2) Нитгин мәзмунуну шакирдин мәһз емоционал васитәләрлә ифадә етмәк бачарығына һазыр олмасыдыр. Мәктәб

тәчрүбәсиндә белә һаллара чох тәсәдүф едиллир; мәсәлән, шакирдләр кефли Искәндәрин әсәр боју дүшдүүү вәзијјәтин, ајры-ајры сәһнәләрдә кечирдијин әһвали-руһијјәтин изаһ етмәјин бачарырлар, амма нечә? һәјәчансыз, тә'сирсиз вә сөнүк бир тәрздә. Чох заман шакирдләрин шифаһи данышығындакы чүмләләр грамматик чәһәтдән дүзкүн, мәзмун нөгтеји-нәзәрдән исә доғру олур. Амма, онларын данышығы јенә дә динләјичини тә'мин етмир, санки шакирдин шифаһи нитгиндә нә исә чатышмыр. Бах бу, онларын нитгиндәки емоционаллығын азлығы, бәднин әсәрләр һаггында бә'зән сөнүк, тә'сирсиз данышмағдан ирәли кәлир.

Шакирд данышығынын емоционаллығы вә тә'сирин елми әсәсләра малик олмалыдыр. Бунун үчүн о, шифаһи нитгиндә үч башлыча шәртә әмәл етмәлидир: 1) нитг мәзмунча долғун вә инандырычы олмалы; 2) јазыда олдуғу кими, данышаркән дә шифаһи нитгдә фикри планлы, ардычыл вә мәнтиги чәһәтдән дүзкүн ифадә етмәјин бачармалы; 3) данышығында јығчамлыға, дүзкүнлүүә, емоционаллығына вә ифадәлијјә рнајәт едилмәли. Демәли, шакирдин шифаһи нитгиндә мәзмун, онун ифадә васитәләри, нитг компонентләринин бир-бири илә әләгәси вәһдәт һалында бирләшмәлидир.

Мәктәбдә нитг инкишафы саһәсиндә апарылачағ ишләр програмын тәләбләри, шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә әсәсланмалы вә мөвчуд имканлар үзәриндә гурулмалыдыр. Мәктәб програмлары шакирдләрин нитг инкишафы саһәсиндә хејли вә рәнкарәнк иш нүмунәләри апармаға имкан јарадыр. Әдәбијјат дәрләриндә шакирд өз шифаһи нитгинин инкишаф вә формалашмасында мүүәллимин чанлы сөзүндән, дәрсликдән охудуғу, грамматик ганунар һаггында өјрәндикләриндән вә с. кениш истифадә етмәлидир. Беләликлә, мәктәбдә дүзкүн вә мэдәни данышығын әсасы гојулур. Үмуми нитг мэдәнијјәти исә мәһз бу әсәс үзәриндә инкишаф едир вә формалашыр.

Тә'лимдә мүүәллимин нүфузу, һәмишә олдуғу кими, мәктәбләримизин мүасир инкишаф мәрһәләсиндә дә бөјүк вә тә'сирлидир. Өз фәннини јахшы билән, педагожи вә методик усталығыны тәкмилләшдирмәк гејдинә галан әсил мүүәллимин шакирдләр севири, инаныр вә ондан һәмишә нүмунә көтүрүрләр. Бакынын 132, 190, Товуз шәһәриндә Пушкин адына, Шамхор шәһәриндә Низами адына мәктәбләрдә апарылан мұшаһидәләр заманы дил-әдәбијјат мүүәллиминин данышығ хүсу-

сүжүттөрүндөн нүмунэ көтүрмэжэ, өз мүүлүмү кими даны- мага сөз эдэн чохлу шакирдэ раст калмишик. Догрудур, шакирдлэр ичарисиндэ мүүлүмүн нитгинэ механики жанаша, вэ буна керэ дэ данышыгында сүн'илижэ жол верэнлэр вар иди. Белэ шакирдлэр нитг мэдэнијјэтинэ јахшы јијалэ мэјин сирлэрини өјрэнмэк эвэзинэ, чох заман мүүлүмүн тонасија вэ диксијасында өзүнү көстөрөн фәрди фәрглэр төгүлд этмэјэ чан атырдылар.

Әдәбијјат дәрсләриндэ нитгин эмоционаллыгыны тә'миз этмэк үчүн бу фәннин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини нәзәр алмаг лазымдыр. Шакирдин шифаһи нитгиндэ эмоционаллы бәдин сөздән онун истифадэ этмәји бачармасы әсасында јераныр вэ тарбијэ олунур. Габагчыл мүүлүмүн дәрсиндэ мәртәбдә кечилән әсәрләр үзәриндә ишләркән шакирд дәриндә дәрк едир ки, бәдин әсәрләрин дили ади данышыг дили дил. Јазычы тәсвир етдији һәјат һадисәләрини һәссаслыгла дујур, иначаликларина гәдәр өјрәндикдән сонра ону сәнәт дил илэ үмүмиләшдирир вэ бәдин јүксәклијэ галдырыр. Бу керә дэ бәдин әсәрләрин идеја мәзмунундан, сәнәткарлы мәзијјәтләриндән мәнз эмоционал бир тәрздә данышмаг лазымдыр ки, бу һәм данышаны, һәм дэ динләјәни һәјәчанландырсын, тә'сирләндирсин.

Мүшаһидә вэ тәдгигатын нәтичәләри көстәрир ки, әдәб һадисә вэ фактлары јахшы өјрәнмиш, јазычынын әсәрдә тәблиг етдији фикри дүзкүн баша дүшмүш бә'зи шакирдләрин изаһаты чох заман гуру, јекнәсәк вэ сөнүк олур, нә өзүндә нә дэ ону дилләјәндә эмоционал һисс ојатмыр. Бунун сәбәбини грашдырдыгда мә'лум олур ки, һәмнин шакирдләр нитгин мәзмунуна—әсәрин идејасыны өјрәнмәјэ даһа чох фикир вердикләри һалда, нитгин формасыны, хүсусилә, эмоционаллыгыны унутмуш вэ ја арха плана чәкмишләр. Әлбәттә, нитг мәзмун әсас вә һәлледиридир. Амма о, өзүнәмәхсус формада ифадә олунмадыгда чәтин ашлашылыр вэ тә'сирсиз олур. Бәдин әсәрләрин тәдрисиндә нитгин форма хүсусијјәтләрини фикир верәркән, онун эмоционаллыгы да диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр. Бунун үчүн исә бәдин дилин ајры-ајры компонентләрини диггәтлә өјрәнмәк, онун вачиб үнсүрләриндә данышыгда истифадэ этмәји бачармаг лазымдыр. Шифаһи нитгләри үзәриндә мүнтәзәм мүшаһидә апардыгымыз 500 шакирдин данышыгындан чыхарылан нәтичәләрдән бири дэ бә'лимушдур ки, онларын әксәријјәти бәдин әсәрләрини идеја-

бәдин хүсусијјәтләрини шәрһи едәркән бәдин тәсвир вәсита- ләриндән, синтактик синонимләрдән вә с. лазымынча истифадә едә билмир, чох заман исә әсәрдә јазычы тәрәфиндән уста- дыгла тапылмыш бәдин деталлара лагејд бахыр, онларын үзәриндән садәчә олараг өтүб кечирләр. Елә буна көрәдир ки, һәмнин шакирдләрин лүгәт еһтијатларында зәифлик вә касыблыг чидди бир гүсур кими өзүнү көстәрир.

Шакирдләрин шифаһи нитгләриндәки бу чүр гүсурлары арадан галдырмаг үчүн Бакынын 172 вә 199 нөмрәли мәк- тәбләриндә бә'зи тәчрүбә ишләри апарылмышдыр. Ашағыда һәмнин ишләрин нәтичәләриндән нүмунәләр верилир. Нүмунә мәгсәди илэ М. Чәлалын «Бир кәнчин манифести» (VII синиф) вә Ә. Мәммәдханлынын «Буз һәјкәл» (IV синиф) әсәр- ләри көтүрүлмүшдур. Әсәрләр үзәриндә шакирдләрлә мүх- тәлиф иш нүмунәләри апарылмышдыр. Белә ки, шакирдләр төвсијә олунан әсәрләри мүстәгил охумуш, онларын мәзмуну өјрәнмәк мәгсәди илэ мәти үзәриндә сәрбәст ишләмиш- ләр. Сонра шакирдләрин әсәрләри нечә охудугларыны мүәј- јәнләшдирмәк, һазырлыгларыны өјрәнмәк үчүн тәртиб етдик- ләри план нүмунәләри, лүгәт үзрә апардыглары ишләр вә с. нәзәрдән кечирилмишдир. Ахырда исә һәмнин әсәрләрин идеја вә бәдин хүсусијјәтләрини шакирдләрин шифаһи јолла нечә ифадә етдикләри өјрәнилмиш, онларын чавабларындан сәчиј- јәви нүмунәләр магнитофон лентләринә јазылмышдыр.

Бу нүмунәләр шакирдләрин бәдин мәтнләри, онларын форма хүсусијјәтләрини, хүсусилә бәдин дилин үнсүр вә ком- понентләрини онларын нечә мәнимсәмәләрини, өз данышыгла- рында бунлардан нечә истифадә етдикләрини мүәјјәнләшдир- мәјэ имкан верир. Бу парчалары тәһлил едиб, онлара педа- гожи-методик чәһәтдән вә бәдин дил нормаларына шакирд- ләрин шүүрлү вә јарадычы јијәләнмәләри бахымындан гиј- мәтләндирәчәк олсаг, тәхминән ашағыдакы нәтичәләрә кәл- мәк олар:

1. Шакирдләрдән бә'зиләри охудуглары әсәри анчаг мәз- мун чәһәтдән мәнимсәмәјэ чалышыр, әсәрин бәдин хүсусиј- јәтләринә, хүсусилә дилинә лагејд мүнәсибәт бәсләјирләр. Белә олдугда онлар ајры-ајры һадисәниң вә гәһрәманларын мә'нәви аләмини јарадаркән, јазычынын өзүнәмәхсус бәдин дил вә үслубу, онун бәдин ахтарышларыны үзә чыхардыб гиј- мәтләндирә билмирләр.

2. Эсəрдəки бəдин деталлар вə бу деталлар васитəси илэ сənəткарын жаратдыгы бəдин үмүмлəшдирмэлэр үзəриндə садəчə олараг өтүб кечилир, жазычы мүшəхидэлəри əсасындə жаранан бəдин лəвһэлэр, бир нөв, һəмин шакирдлэрə əһəми-жəтсиз вə артыг шəј кими көрүнүр.

3. Охуругунун мəзмунуну данышан шакирд эсəрдə һадис-сэлəрин баш вердији ичтиман-тарихи шəраитин тəсвириши, дөврүн өзүнəмəхсус колоритини, адəт вə əн'əнəни жазычынын мəһз һансы бəдин бојаларла гəлэмə алдыгыны да өз шифаһи нитгиндə нəзэрə алмалыдыр.

4. Бəдин эсəрлəрин мəзмунуну данышан шакирд орада тəблиғ олунап фикрин бəдин чəһəтдэн долғун вə тə'сирли тəс-вирини динлэјичијə чатдырмагы бачармалыдыр. Бунун үчүн о, жазычынын ајры-ајры һадисəни өзүнəмəхсус нечə тəсвир етдијини өјрəнмəли, бəдин лəвһэлəри лазым кəлирсə, инчə-ликлəрини гэдэр тəсвир етмəкдэн чəкинмəмəлидир.

5. Бə'зи шакирдлэр шифаһи нитглəриндə кобуд шивə сəһвлəринə, фикри ағырлашдыран, чүмлəнин үмүми аһанки-ни позан нөгсанларə јол верирлэр.

6. Шакирдлəрин бə'зисинин нитгиндə эмоционаллыгын вə рəнкарəнклијин олмамасы, јекнəсəглик һаллары да чидди гүсурлардан биридир. Бунун бир сəбəби дə бəдин эсəрлəри мəктəблилəрин психолоји чəһəтдэн јахшы дəрк етмəмəлə-ридир.

Белəликлə, орта мəктəбдə бəдин эсəрлəрин дили үзəрин-дə апарылан ишлэр бир тэрəфдэн шакирдлəрин лүгəт еһти-јатыны зəнкинлəшдирир, нитг мэдəнијјəтинə јијэлəнмэлəринə көмəк едирсə, дикэр тэрəфдэн, сənəт эсəрлəриндə тəблиғ олу-нан фикирлəри даһа јахшы баша дүшмэлəринə, жазычынын сөз үзəриндə нечə ишлэдијиндэн онларын нүмүнə көтүрмэлə-ринə дə имкан јарадыр. Бəдин эсəрлэр үзəриндə апарылан ишлэр шакирдин фикри ифадə етмəк бачарыгыны артырыр, шифаһи нитгин формалашмасына тə'сир едир, онларə бəдин зөвг ашылајыр.

Ә. ҺАГВЕРДИЈЕВИН «ДАҒЫЛАН ТИФАГ» ФАЧИЭСИНИН ТЭДРИСИНЭ ДАИР

Тејмур РЗАЈЕВ,
Азэрбајчан Елми-Тəдғигат Педагогика Институтунун
аспиранты

Програмда Ә. Һагвердијевин һəјат вə јарадычылығынын өјрəдилмəсинə 8 саат вахт верилмишдир. Һəмин мөвзуну планлашдыраркən эдəбијјат нəзəријјəсиндэн јени билијин верилмəси дə нəзэрə алынса «Дағылан тифаг» пјесинин тəдри-синə дөрд дəрс сааты ајырмаг олар. Дəрсликдə фачиəнин мəз-муну, ајры-ајры сурəтлəрин сəчијјəsi, эсəрин идеја-бəдин хү-сусијјəтлəри һаггында јығчам мəлүмат верилмишдир. Фа-чиəнин бүтүнлүклə «Эдəбијјат мүнтəхабаты»на дахил едил-мəsi эсəрин өјрəдилмəsi ишинин даһа сəмэрəли тəшкили үчүн кениш имкан јарадыр. Тəчрүбə көстəрир ки, фачиəни ашағы-дакы кими планлашдырыб тəдрис етмəк хејирли нəтичэлэр верир.

1. «Дағылан тифаг» фачиəсинин мəзмуну үзəриндə иш — 1 саат.
2. Нəчəф бəј сурəтинин характеристикасы — 1 саат.
3. Эсəрдə гадын һугутсузлуғу, Сона ханым вə Назлы ханым, бəдбəхт аналарын үмүмлəшдирилмиш сурəтлəри кими — 1 саат.
4. Фачиəнин идеја-бəдин хүсусијјəтлəри вə гурулушу — 1 саат.

«Дағылан тифаг» фачиəсинин мəзмуну үзəриндə иш

Мən өз иш тəчрүбəмдə Ә. Һагвердијевин һəјат вə јарады-чылығынын тəдрисинə башладығым илк дəрслəрдə шакирд-лэрə имкан јарадырам ки, евдə «Дағылан тифаг» фачиəсини диггəтлə мүталиə едиб, тыса гејдлэр көтүрсүнлэр.

Фачиәнин мазмуну үзәриндә ишә ашағыдакы гыса шәрһ
лә башламаг олар.

Ә. Нагвердијев «Дағылан тифаг» фачиәсини ијирми ал
ты јашында јазмышдыр. 1896-чы илдә гәләмә алынмыш б
әсәр Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсиндән чәм
бир нечә ај сонра мејдана кәлмишдир. Нәр ики фачиәдә еји
руһ: «зүлмәт сәлтәнәтинин» јарамазлыгылары, бәј-мүлкәдә
һәјатынын зиддијәтләри бөјүк мәһарәтлә кәстәрилмишдир.

Бунунла белә, һаггында данышдыгымыз әсәрләрин һәр
бири өзүнәмәхсус орижинал идеја хәттинә маликдир. Биринчи
фачиәдә вәһши адәт-ән'әнәләр, мәнһус ган интигамы, наси
әдәвәти, икинчидә исә ејшү ишрәт, шөһрәт дүшкүнлүјүнүн тә
рәтдији бәләләр тәсвир вә иттиһам едилир.

Бу гыса киришдән сонра јахшы олар ки, мүәллим фачиә
нин шакирдләр тәәрфиндән нә дәрәчәдә мүталиә едилдијин
мүәјјәнләшдирсин. Бу мәгсәдлә ашағыдакы мазмунда мүсә
һибә апармаг мүмкүндүр.

М.—Ким фачиәнин биринчи мәчлисини гысача шәрһ
едәр?

Ш.—Биринчи мәчлис Нәчәф бәјин монологу илә башла
јыр. О, өзүнүн беш күнлүк фани һәјаты ејшү ишрәтлә кечир
мәк идејасындан чох разыдыр (китабдан охујур). «...Аталар
мәсәлидир; дүнја беш күндүр, беши дә гара. Бәдбәхт мән о
кәсә дејирәм ки, бу беш гара күнү ләззәт-дамагла кечириб
баш кора апармаја... Мәним барәмдә пулун вар, хәрч елә, ба
ғышла, је. ич. вер кефә, ләззәтә, ејшү ишрәтә, беш күн гара
дүнјанын ләззәтини апар, өләндә дә дүнјада бир тәмәннан
галмасын вә беш адам да сәнә рәһмәт охусун». Бу заман онун
гумар достлары Сәлим бәј, һәмзә бәј, Аслан бәј дахил олу
рлар. Онлар да Нәчәф бәј кими кәләчәји дүшүнмәјин, кечмиш
мәһнасыз күнләрин һәсрәтини чәкән, һәјатда ејшү ишрәтдән
башга һеч бир мәгсәдләри олмајан бәјләрдир.

М.—Һәмин мәчлисдә бәјлијин ифласа уграмагда олду
кимин дили илә верилмишдир?

Ш.—Сәлим бәј кечмиш һәјатын дәбдәбәләриндән, рәиј
јәт әмәјинин истисмары һесабына бәјләрин фираван јашама
сында, күнләрини мешәләрдә, дағларда ејшү ишрәтлә, ов ет
мәклә кечирмәләриндән данышыр. Инди исә о тәмтараглы һә
јат јохдур. Бәјләр јохсуллашмыш, нүфуз даирәси бүсбүтү
даралмыш, бәјлијин анчаг ады галмышдыр.

М.—Нәчәф бәјин шөһрәтпәрәстлијини һансы епизод әкс
етдирир?

Ш.—«Шаир» Мирзә Бајрама мүнасибәти онун худбили
јини, шөһрәт дүшкүнү олдуғуну ајдын әкс етдирир. Мирзә
Бајрамын јаздыгы мәдһијәнин мүгабилиндә Нәчәф бәј она
бир чувал бугда вә бир чувал дүјү верир. Бәјин сәдәләвһлүјү
мүгабилиндә Мирзә Бајрам пешкешә бир јабы да әләвә едил
мәсини хаһиш едир. Нәчәф бәј онун бу истәдијинә дә әмәл
етмәклә өзүнү бәјләрин гаршысында бөјүк сәхавәт саһиби ки
ми кәстәрмәк истәјир.

М.—Пәрдә кимин сөзләри илә битир?

Ш.—Мәчлис Сона ханымын кәләчәјин намә'лум, лакин
мүтләг лабүд олан бәлә вә мүсибәтләриндән хәбәр верән мә'
налы сөзләри илә битир: (китабдан охујур) «С о н а х а н ы м
(дахил олуб хејли вахт бәјләр кедән гапыја бахыр): Јенә гу
мар... Јазыг мәним чаным. Көрәчәк күнләрим вармыш...».

М.—Фачиәнин икинчи мәчлиси Сона ханымын монологу
илә башлајыр. Ким һәмин монологу гысача шәрһ едәр?

Ш.—Сона ханым намаз үстә заманәдән, тәледән наразы
лыг едир. О, гадын һүгүсүзлуғундан ачы-ачы шикајәтләнир,
әлини көјләрә ачараг аллаһдан көмәк диләјир (китабдан
охујур). «Худаја, нә вахтадәк бизим дилимиз бағлы олачаг?
Нә вахт көрәсән биз дә үрәјимиздәкини ачыг дејәчәјик, сөз
ләримиз үрәјимиздә галыб, дәрд, вәрәм олмајачаг? Јә'ни кө
рәсән о күнләри көрәчәјик, ја јох? Өврәтсән динмә, киши де
јәнә бах, өл дејәр өл, гал дејәр гал!». Бурада биз Сона ханы
мы һәссас гәлбли ана кими дә таныјырыг. О, оғлу Сүләјма
нын һәјаты үчүн дәрин нараһатлыг кечирир.

М.—Һәмин мәчлисдә даһа һансы тә'сирли сәһнәләрин ша
һиди олуруг?

Ш.—Сонанын Пәри ханыма данышдыгы ибрәтли јуху,
әриндән уддуғу пуллары гајтармадыгы үчүн Назлы ханымын
Нәчәф бәјә јағдырдыгы гарғыш вә фәрјадлары даһа чох мә'
јуслуг доғурур. Дәрвишин нәсиһәтамыз сөзләр охумасы, онсуз
да һалы пәришан олан Нәчәф бәји даһа да ваһимәләндирир.
Бу заман Имамверди илә оғлу Кәримин дәһшәтли бағырты
лары ешидилир. Ајдын олур ки, Сүләјман Имамвердинин гы
зыны зорла гачырыб дағларда кизләтмишдир. Кәрим әһд
едир ки, бу намус интигамыны өлүмлә алачагдыр. Пәрдә ата
илә оғулун—Нәчәф бәјлә Сүләјманын кәскин мүбаһисәси илә
битир.

М.—Кәрдүјүмүз кими, бу мәчлисдәки һадисәләр фәләкәт
тин бүтүнлүклә јахынлашдығыны хәбәр верир. Мәчлисин со

нунда Нәчәф бәжин чылғынлыгга дедији «Кордур журдум, кор кор, кор...» сөзләри кәләчәк фачиәләрин дәншәтини онун дугуну әкс етдирир.

Өз иш тәчрүбәмдә икинчи мәчлис әтрафындакы мүсәһибәдән сонра, һәммин пәрдәнин синифдә роллар үзрә ифадәли охусуну тәшкил едирик. Ремаркаларың (апарычының сөзләринин) даһа сәлис вә ајдын гираәт габилијјәтинә малик шакирд тәрәфиндән охунмасы ишә мүсбәт тәсир кәстәрир, шакирдләрин диггәтинин оху әтрафында чәмләшмәсини тәмин едир.

Мә'лумдур ки, драматик әсәрләр тамашаја гојулдугда, өзү дә кәркин режиссор, рәссам вә бәстәкар ишинин вәһдәти илә һазырланараг актјорлар тәрәфиндән ојнанылдыгга, сәнәткар идејасыны бүтүнлүкдә әкс етдирир.

Бу бахымдан драматик әсәрләрин тәдриси мүәллимдән даһа кәркин әмәк, елми-нәзәри һазырлыг, педагожи усталыг тәләб етмәклә бәрәбәр, әјаниликдән, хусусән тәлимин техник вәситәләринин имканларыңдан даһа кениш истифадә олуңмасы зәруратини доғурур.

Өз иш тәчрүбәмиздә «Дағылан тифаг» фачиәсинин тәдриси заманы тәлимин техник вәситәләриндән мүвафиг мәрһәләләрдә истифадә едирик.

Биз роллар үзрә ифадәли охуја башламаздан әввәл шакирдләрә билдиририк ки, Назлы ханымың кәлишиндән сонракы һиссәни магнитофон лентинә јазачаг вә фачиәдәки гадын һүгүгсузлуғунун тәһлили илә мәшғул олачағымыз дәрәдә һәммин лент јазысыңдан актјорларың ифасында мәчлисин әввәлки һиссәсинин вал јазысы илә мүвази истифадә едәчәјик.

Илк бахышда елә зәнн едилә биләр ки, ејни сәһнәнин синифдә тәкрар динләнилмәси шакирдләрин марағыны зәифләдәр, јорғунлуға сәбәб олар. Лакин тәчрүбә кәстәрир ки, ишини бу чүр тәшкилинин ашағыдакы фајдалы нәтичәләри олар:

1. Шакирдләр онларың роллар үзрә охусунун магнитофон лентинә јазылараг актјор гираәти илә бирликдә синифдә сәсләндириләчәјини әввәлчәдән билдикдә, ишә чидди мәсулијјәт, дәрин мараг һисси вә һәвәслә јанашырлар. Онлар лент јазысыңдан дәрсин һансы мәрһәләсиндә истифадә едиләчәјини, нә кими фајда верәчәјини нараһатлыгга көзләјирләр ки, беләликлә дә шакирдләрин кәләчәк дәрсләрә марағы тәмин едилмиш олар.

2. Лент јазысы вал јазысыны мәзмунча тамамлајыр ки, бунун вәситәсилә шакирдләрдә пјесдәки гадын һүгүгсузлуғу һаггында там тәсәввүр јараныр.

3. Шакирдләр әсәрин әсас һадисәләрини узун мүддәт јадда сахлаја билирләр.

4. Шакирдләр өз ифадәли охулары илә актјорларың бәдини нитгини мүгајисә етмәк үчүн кениш имкана малик олулар ки, нәтичәдә нитгләриндәки гүсур вә чатышмамазлыглары дүзкүн мүәјјәнләшдирә билирләр. Бу исә ифадәли оху бацарығының тәкмилләшмәсинә, дүзкүн гираәт вәрдишләринин јараныб мөһкәмләшмәсинә јахшы тәсир кәстәрир.

5. Пјесин мәзмуну әтрафында мүсәһибәнин мүәјјән мәрһәләсиндә роллар үзрә ифадәли охунун апарылмасы илә шакирдләр кениш мүсәһибәнин доғура биләчәји јорғунлуғдан азад олар, сонракы мәчлисләр әтрафындакы мүсәһибәјә фәал мүнасибәт кәстәрирләр.

Роллар үзрә оху битдикдән сонра фачиәнин мәчлисләри әтрафындакы мүсәһибә давам етдирилир.

М.—Үчүнчү мәчлисдә диггәти чәлб едән әсас һадисә һансыдыр?

Ш.—Сүләјман «дост»лары илә сәјрәнкаһа кәлмишдир. «Достлары» одун гырмаг бәһанәсилә Сүләјманың хәнчәрини алыб кедирләр. Кәрим колун архасыңдан чыхыр, ону күллә илә вурараг өлүмчүл јаралајыр. Сүләјман бир нечә дәгигдән сонра өлүр.

М.—Дөрдүнчү мәчлисин әсас һадисәләри һансылардыр?

Ш.—Нәчәф бәј «әзиз досту» Аслан бәјдән алдыгы мәктубу охујур. Бир заманлар евиндә јејиб-ичән, ондан пешкәшләр алан «досту» инди Нәчәф бәјә чүз'и мадди јардым кәстәрмәкдән имтина едир. Нәчәф бәј чидди мадди еһтијач ичәриндәдир. О, арвадының сон гызылларыны Киров гојараг, сәләмчи Мәшәди Чәфәрдән ики јүз манат борч алыр. Бу ачыначаклы вәзијјәт үчүн Сона ханым ачы фәрјадларла Нәчәф бәји иттиһам едир. Зәифләшиб тагәтдән дүшмүш ана, оғлу Сүләјман бәјин өлүм хәбәрини ешитдикдә сон дәфә фәрјад гопарыб өлүр. Артыг Нәчәф бәј дә өз бәд әмәлләринин сарсыңтыларыны кечирир.

М.—Һәммин мәчлисдә биз Нәчәф бәјин һәм мадди, һәм дә мә'нәви ифласының шаһиди олуруг. Фачиәнин әсас һадисәләри вә һәрәкәти бурада битир. Ејни заманда әсәрдәки зиддијәт вә ихтилафларда бу мәчлисдә јекун вурулуру. Сонунчу — бешинчи мәчлисдә Нәчәф бәјин дағылмыш тифагы вә онун

фачиәли өлүмү тәсвир едилир. Ким һәмнин мәчлис һаггында гыса мә'лумат верәр?

Ш.—Әбдүллә Исмајыл адлы ики шәхсин сәһбәтиндән адын олур ки, гумар Нәчәф бәјин бүтүн вар-јохуну әлдән чыхармышдыр. Инди онун јурдунда бајгуш улајыр.

Нәчәф бәј көһнә кејимдә, гочалыб тагәтдән дүшмүш һада сәһнәјә чыхыр. О, бәд әмәлләринин сон фачиәли әзаблар илә јашајыр. Сона ханымын тејфи онун көзүнә көрүнүр. Нәчәф бәј даһа да сарсылыр, дүчар олдуғу бәлалара өзүнү лајиг билир. Санки тәбиәт дә ону иттиһам едир; көј курлајып шиддәтли лејсан төкүр. Чахан илдырым Нәчәф бәји вурур О, өлүр.

М.—Бу мәчлис фачиәнин әдәби-фәлсәфи јекунудур. Бу рада дағылмыш тифагын һәм мә'нәви, һәм мадди хәрабәләр тәсвир едилмишдир.

Габагчыл тәчрүбәјә әсаслана раг көстәрмәк лазымдыр ки бәднии әсәрләрин тәһлили илә әлағәдар дәрслик әсасында верилән ев тапшырығы ишин анчаг бир һиссәсидир. Шакирдләр билмәлидирләр ки, кәләчәк дәрседә јени нә өјрәдиләчә вә онлардан нә тәләб едиләчәкдир.

Биз «Дағылан тифаг» фачиәсинин мәзмуну үзәриндә иш гуртардыгдан сонра шакирдләрә дәрслик әсасында мүвафи тапшырыг верир вә онлара билдиририк ки, нөвбәти әдәбијә дәрсиндә Нәчәф бәј сурәтинин характеристикасыны кеңиш тәһлил әсасында өјрәнәчәјик. Бу мүнасибәтлә онлар Нәчәф бәјин илк вә сон монологларынын вә фачиәнин дөрдүнчү мәчлиснин вал јазыларыны динләјәчәк, мүвафит суаллара чаваблар верәчәкләр. Беләликлә, шакирдләр кәләчәк дәрседәләрә јарадычы јолла јијәләнир вә онларын там фәаллығы шәраитиндә кечән дәрсин дә кејфијјәти хејли јүксәлмиш олур.

II. Нәчәф бәј сурәтинин характеристикасы

Нәчәф бәј сурәтини сәчијјәләндиририкән онун сырф фачиә гәһрәманы кими тәгдим олунмасыны шәртләндириән хүсусијјәтләр, дүңкәкөрүшү вә мә'нәвијјәтиндакы зиддијјәтләри догуран ичтиһам мүнит һаггында шакирдләрдә дүзкүн тәсәвүр јарадылмасы зәруридир.

Шакирдләрә өјрәдилмәлидир ки, әсәрдәки фачиәләрин әсас сәбәби олан ејшү ишрәт дүшкүнлүјү, шөһрәтпәрәстлик, түфејли һәјат тәрзи тәкчә Нәчәф бәјин вә пјесдә онун сәчијјәтини тамамлајан Сәлим бәј, Аслан бәј вә һәмзә бәјин дејил, үмумијјәтлә истисмарчы чәмијјәтин еһтирасыдыр.

Өз иш тәчрүбәмиздә Нәчәф бәј сурәтинин даһа ајдын сәчијјәләндирилмәси үчүн онун илк вә сон монологлары, фачиәнин дөрдүнчү мәчлиси әсасында һазырланмыш вал јазыларындан ашағыдакы кими истифадә едирик.

Шакирдләр Нәчәф бәјин илк монологуну динләдикдән сонра ашағыдакы мүсаһибәни апарырыг.

М.—Динләдијиниз монологда Нәчәф бәјин һансы хүсусијјәтләри ајдылашыр?

Ш.—Нәчәф бәј кәләчәк һаггында дүшүнмәјән, вахтыны ејшү ишрәт вә гумарла кечирән варлы бир мүлкәдар кими гаршымызда чанланыр.

М.—Белә адамлар һәјатда хошбәхт ола биләрләрми?

Ш.—Гәтијјән јох! һәјаты Нәчәф бәј кими баша дүшәнләр кеч-тез ағыр мәһрумијјәтләрә дүчар олурлар.

М.—Доғрудур. Әкәр инсанын дүңкәкөрүшү мәһдудурса вә о, һәјаты бир әләнчә сајырса, кәләчәк һаггында нараһатлыгла дүшүнә билмирсә, онун ағыр бәла вә мүсибәтләрә дүчар олачағы лабүддур.

Дөрдүнчү мәчлисин вал јазысы сәсләндирилмәздән әввәл, фачиәдәки һадисәләрин конкрет тәһлили әсасында шакирдләрә өјрәдилмәлидир ки, Ә. һагвердијев, Нәчәф бәј сурәти тимсалында истисмарчы синифләрин түфејли һәјат тәрзини, позғун мә'нәви аләмнин әкс етдирмишдир.

Ганлы көз јашлары ахыдан, онун ајагларына дүшәрәк јалваран Назлы ханымын фәрјадлары мүгабилиндә Нәчәф бәј дахилән ани әзаб һисси кечирсә дә буну заһирән бүрүзә вермир. Чүнки бир тәрәфдән өзүнүн мадди ифласы, диқәр тәрәфдән исә үзвү олдуғу чәмијјәтин үмумән мә'нәви аләмнә хас олан бәјлик гуруру вә шөһрәтпәрәстлик онун да мә'нәвијјәтины зәһәрләмиш, шәхсијјәтини кичилдиб чылызлашдырмышдыр.

Сонра шакирдләр әсәрин дөрдүнчү мәчлиси әсасында һазырланмыш вал јазысыны динләјир вә мүсаһибә давам етдирилик.

М.—Динләдијиниз сәһнәни нечә адландырмаг олар?

Ш.—Бу сәһнәни Нәчәф бәјин бүтүнлүклә мүфлисләшмәси, гысача десәк, иттиһам сәһнәси адландырмаг олар. Нәчәф бәј өз бәд әмәлләринин чәзасына чатыр: бүтүн вары әлдән чыхыр, оғлу Сүләјман вә аравды Сона ханым өлүр.

М.—Һәмни мәчлисдә әсәрни идеја хәтти тамамланыр, Нәчәф бәјни позгун һәјат тәрзи, мәһдуд дүңјакөрүшү өз көзләнилән бәһрәсини вермишдир; вахтында дүзкүн тәрбијә етмәдији оғлу Сүлејман намус үстүндә гәтлә јетирилмиш, Соһа ханым оғлунун өлүм хәбәрини алдыгда үрәји партлајараг өлмүшдүр. Фачиә гәһрәманынын исә чисмән һәлә сағ галмасынын да мүүјән сәбәби вардыр. Мүәллиф Нәчәф бәји өз мүһакимәсинә верәрәк онун өлүм сәһнәси илә бизи әхлағи нәтичәләр чыхармаға дәвәт едир.

Шакирдләр Нәчәф бәјни сон монологунун вал јазысыны динләдикдән сонра, ашағыдакы кими гыса мүсәһибә тәшкил етмәк мүмкүндүр.

М.—Қим Нәчәф бәјни илк вә сон монологунун әлағәли вә фәргли чәһәтини шәрһ едәр?

Ш.—Бу монологлар өз мәзмуну етибарилә бир-бирини әһсини тәшкил едир. Лакин мәна етибарилә илк монолог әсәр боју баш верән мүсибәтләрин сәбәби, сон монолог исә бу фачиәләрин ибрәтли нәтичәси вә јекунудур.

М.—Нәчәф бәјни өлүмү сизә нечә тәсир бағышлады?

Ш.—Нәчәф бәјни өлүм сәһнәси, онун ачы етирафлары бизи бирдән-бирә она бәсләдијимиз нифрәт вә гәзәб һиссиндән узаглашдырыр, истәр-истәмәз көврәлир, онун һалына ачыјырсан. Анчаг башга чүр дә ола билмәзди, Нәчәф бәјни өлүмү лабүд иди. Чүнки бу фачиәни бүтүн һәјаты боју о, өзү, онун мәнсуб олдуғу бәјлик чәмијјәти һазырламышды.

Шакирдләр билмәлидирләр ки, Нәчәф бәјни сон һәјатынын бу чүр тәсвири вә онун өлүм сәһнәсини тәһсүф һисси доғурмасынын сәбәби һағвердијевни маарифчилик идејалары илә бағлыдыр. Мүәллиф бу әсәрдә буржуа-мүлкәдар гурулушунун мәһвини дејил, онун позгун һәјат тәрзи вә мәһдуд дүңјакөрүшүнун фачиәсини әкс етдирмәји гаршысына мәгсәд гојмушдур.

III. Әсәрдә гадын һүгүгсузлуғунун тәсвири. Соһа ханым вә Назлы ханым бәдбәхт аналарын үмумиләшдирилмиш сурәти кими

Шакирдләрә ајдылашдырылмалыдыр ки, «Дағылан тифаг» фачиәсиндә Ә. һағвердијев XIX әсрин сонлары үчүн характерик олан, феодал-патриархал һәјат шәраитиндән, һүгүгсузлуғдан әзаб чәкән азәрбајчанлы гадынларын үмумиләшдирилмиш сурәтләрини јаратмышдыр.

«Дағылан тифаг» фачиәсиндә әдиб сәләфи М. Ф. Ахундовун вә мүасири Н. Вәзировун бу сәһәдәки ишини мүвәффијјәтлә давам етдирмишдир.

Соһа ханым әсәрин әсәс һадисәләри илә сых бағлыдыр. фачиәнин ән биткин мүсбәт сурәти дә одур.

Биз биринчи мәчлисин сонунда дејији сөзләрдә ону ағылды, һәссәс гәлбли бир гадын кими таныјырыг.

Икинчи мәчлисдә намаз үстүндә онун аллаһа јалварышлары вә гоңшу гадын Пәри ханымла сәһбәти васитәсилә биз феодал-патриархал чәмијјәтинин јарамаз һәјат тәрзиндән әзаб чәкән, чыхыш јолуну аллаһдан диләјән, диндар, һүгүгсуз, әр гаршысында гул кими мүти гадынларын ачыначағлы тәлеји илә үз-үзә дајанырыг.

Соһа ханым вәфалы һәјат јолдашы, нараһат гәлбли ана, өзү ағыр мадди еһтијаж ичәрсиндә олдугда белә башгасынын һалына ачыјан, јардым көстөрмәјә чан атап хејирхан иңјәтли инсандыр.

Әсәр боју баш верән бәлаларын ағырлығы Соһа ханымүзүр, әрини мүфлисләшмәси, оғлу Сүлејманын өлүмү бу һүгүгсуз гадыннын һәјатыны чох еркән солдурур.

Назлы ханымнын да тәлеји Соһа ханымнын фачиәли тәлеји илә бирләшир. Әри Гәһрәман бәјни гумарбазлығы, бәд әмәлләри бу һүгүгсуз гадыннын да сачларыны еркән агартмыш, ушағларыны сон рузидән мәһрум етмиш, «бир гуру нәфәси», «бир гуру чаны» галмышдыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, техники тәлим васитәләринин имкапларындан истифадә етмәклә фачиәдәки гадын һүгүгсузлуғу һағгында шакирдләрдә даһа ајдын тәсәввүр јаратмағ мүмкүндүр.

Белә ки, биз јухарыдакы мәлүматдан сонра икинчи мәчлисдән Соһа ханымнын монологу вә онун Пәри ханымла сәһбәти әсасында һазырланмыш вал јазысыны вә мәлүм лент јазысыны ардычыл сәсләндиририк.

Сонра динләнилмиш парчалары идеја-бәдиди чәһәтдән тәһлил етмәклә јанашы актјорларла шакирдләрин гираәт хүсусијјәтләрини мүгајисә етмәк јолу илә шакирдләрин охусундакы гүсурлары мүүјәнләшдирир вә бу гүсурларын арадан галдырылмасы үчүн онлара мүвафиг көстәришләр веририк.

IV. Фачиэнин идеја-бәдди хүсусијјәтләри вә гурулушу

«Дағылан тифаг» фачиэсинин идејасыны шакирдләрә даһа дәриндән мәнимсәтмәк үчүн әсәри Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиэси илә мүгајисә етмәк әлверишли үсулдур.

Бу јолла шакирдләр өјрәнирләр ки, әкәр Н. Вәзиров «Мүсибәти-Фәхрәддин» дә «көһнә»нин (Рүстәм бәјин) вә «јени»нин (Фәхрәддинин) мүсибәти тимсалында фачиэ жанрынын милли реалист нүмунәсини јаратмышдыса, Ә. һагвердијев дә «Дағылан тифаг»да көһнәлијин ифласы фонунда јенилијин дирчәлишини, гәләбәсини гәтијјәтлә олмаса да, әкс етдирмәјә наил олмушдур. Фачиэнин идеја хәттиндә Азәрбајчанын һүгүгсуз гадынларынын вә јохсул халг күтләләринин кәләчәјинә олан никбин инам мүһүм јер тутур. Әкәр «көһнә» мүртәчә маһијјәтли өлүрсә, һәјат сәһнәсиндән чыхырса, «јени»нин доғулмасы, һәјат сәһнәсинә чыхмасы лабүддур. Фачиэнин әсас идејасындан алынан фәлсәфи мә'на мәһз будур.

Шакирдләри «Дағылан тифаг» фачиэси мөвзусунда ев иншасына һазырлајаркән, онлара тәклиф едилмәлидир ки, јазыда, пјесин тәһлили просесиндә динләдикләри вал вә лент јазылары, нүмајиш етдирилмиш иллүстрасијалар һаггында өз шәхси мулаһизәләрини әкс етдирмәјә сә'ј кәстәрсинләр. Һәмчинин мүвафиг әлавә әдәбијјатдан фәјдаланмагла әсәрин сәһнә тәчәссүмү һаггында да өз фикирләрини ифадә етсинләр.

Биз, ев иншасы үчүн шакирдләрә ашағыдакы сәпкидә мөвзулар тәклиф етмәји мәгсәдә мүвафиг һесаб едирик.

1. «Дағылан тифаг» фачиэсиндә кечмиш һәјатын реал сәһнәләри.

2. «Дағылан тифаг» фачиэсиндә әхлаг дүшкүнлүјүнүн вә онун доғурдуғу бәлаларын тәнгиди.

3. «Дағылан тифаг» фачиэсиндә гадын һүгүгсузлуғунун тәсвири.

4. «Дағылан тифаг» фачиэсиндә Ә. һагвердијевин бәјлијә вә јохсул тәбәгәјә мүнасибәти вә с.

Јухарыдакы тәләбләр вә мөвзулар әсасында јазылмыш иншалар мөзмунча рәнкарәнк олмагла һәм дә шакирдләрин јарадычы ахтарышларынын нәтичәси кими мејдана чыхар.

ФАКУЛТӘТИВ МӘШГӘЛӘЛӘР ВАСИТӘСИЛӘ В. И. ЛЕНИН ОБРАЗЫНЫН ӨЈРӘДИЛМӘСИ

Рәфигә МУСТАФАЈЕВА,

Бакы шәһәри, 240 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Мәктәбләримиздә факултәтив мәшгәләләр кетдикчә даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Бу мәшгәләләр шакирдләрин коммунист тәрбијәсиндә хүсуси рол ојнајыр. Факултәтив мәшгәләләрдән һәм дә шакирдләрә Ленин образыны өјрәтмәк кими четин, лакин шәрәfli иш үчүн истифадә етмәк лазымдыр. Һазырда өлкәмизин бир чох мәктәбләриндә (Ленинградын, Москванын, Улјановскын вә с.) Ленинин һәјат вә фәалијјәтини, Ленинин әдәбијјатда, инчәсәнәтдә, фолклорда тәсвир олуан бәдди образыны, онун журналистлик-редакторлуғ фәалијјәтинин өјрәдән факултәтив мәшгәләләр фәалијјәт кәстәрир. Тәссүф ки, республикамызда белә факултәтив мәшгәләләр чох аздыр.

Бу сәтирләрин мүәллифи Иттифагын бир чох габагчыл мәктәбләринин, хүсусән Улјановск шәһәри 1 нөмрәли мәктәбинин габагчыл тәчрүбәси әсасында Бакыдакы 182 нөмрәли мәктәбин IX—X синифләриндә Иличин әзиз образынын әдәбијјатда тәсвирини (ше'рдә, нәсрдә, драматуркијада, шифаһи халг әдәбијјатында, инчәсәнәтдә, мемуар-хатирә әдәбијјатында вә с.) факултәтив мәшгәләләр вәситәсилә өјрәтмишдир. Бу факултәтив мәшгәләләрә ајрылан вахтын үмуми сајы 72 саат нәзәрдә тутулур.

«Әдәбијјат вә инчәсәнәтдә Ленин образы» мөвзусунда факултәтив мәшгәләләрин програмыны һазырламағ үчүн ашағыдакы принципләр әсас тутулмушдур:

а) сечилән әсәрләрин (парчаларын) әдәбијјатдан өјрәдилән мөвзуларла сых әлагәси;

б) сечилән материалларла шакирдләрнн сәрбәст ишләје билмәк имкаллары.

Програма салыначаг әсәрләр сечиләркән вә онларын ардычыллыгла өjrәдилмәси системә салынаркән, һәм тәклиф олунан материаллар мөвзу илә групплашдырылмыш, һәм дә бу заман шакирдләрнн јаш вә билик сәвијјәләри нәзәрә алынмышдыр.

Шакирдләрнн дәрслә чох јүкләнмәмәләри үчүн онларын анчаг мәшгәлә мүддәтиндә ишләтмәк лазымдыр. Ев тапшырығы вермәдән мүвәффәгijјәт әлдә етмәк үчүн шакирдләрнн сәрбәст ишләмәк габилијјәтләрнн инкишаф етдирмәјә мүстәсна диггәт јетирмәк вачибдир. Онлара чыхарышлар тәртиб етмәји, садә вә кениш планлар, конспектләр, тезисләр јазмағы өjrәтмәји өн плана чәкмәк лазымдыр. Шакирдләрнн бу габилијјәти һәм фронтал, һәм дә фәрди иш апармагла инкишаф етдирилir. Шакирдләри фәрди јолла өjrәтмәк ишннн програм материалынын кетдикчә мүрәккәбләшмәси илә инкишаф етдирмәк јашшы нәтичә верир.

Факүлтәтив мәшгәлә саатларыннан һәм дә рәһбәр һаггында кино-филмләрә бахыш вә онларын мүзакирәси, гочаман болшевикләр, мүһарибә вә әмәк ветеранлары илә көрүшләр, музејләрә, Ленинин ады илә бағлы олан тарихи јерләрә экскурсиялар тәшкил етмәк үчүн истифадә олунар.

Белә факүлтәтив мәшгәләләр шакирдләрнн дүнјакөрүшләрннн кенишләнмәсинә, идејача мөһкәмләнмәләринә тәсир едир. Мәктәбиләр факүлтәтив мәшгәләләр заманы әлдә етдикләри биликдән дәрс заманы да истифадә етмәји бачарырлар. Белә ки, мүәллим IX синифдә Н. Нәримановун «Ленин вә Шәрг» әсәриндән бәһс едәркән, факүлтәтив мәшгәләннн үзвләри һеч бир чәтинлик чәкмәдән Азәрбајчан әдәбијјатында ингилабын илк илләриндә Ленин һаггында јазылмыш әсәрләрдән мисаллар чәкир, Н. Нәримановун «мүсәлманларын нәзәриндә Ленин мисли олмајан бир симадыр» фикриннн изаһ едилрәр.

X синифдә Р. Рзанын «Ленин» поемасы тәдрис едиләркән, мәшгәлә үзвләри һәмнн әсәрә гәдәр Азәрбајчан әдәбијјатында Ленин һаггында јазылмыш әсәрләри, хүсусән Р. Рзанын Ленин мөвзусунда јаздығы ше'рләри тәһлил едир, онларын идеја-сијаси хәттилә Р. Рзанын «Ленин» поемасынын мөвзусуну, идејасыны әлагәләндирилрәр.

Дәрс илинин сонунда факүлтәтив мәшгәлә иштиракчылары арасында кечирилән анкет сорғусунун суаллары ашағыдакы кими олмушдур:

1. В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәтини, онун һаггында јазылмыш бәднн әсәрләри, инчәсэнәт нүмунәләринн өjrәдән факүлтәтив мәшгәлә һаггында тәәсүратыныз нечәдир?

2. Бу мәшгәләдән сиз нә көзләјирдиниз вә о сизә нә верди?

3. Билик вә бачарығыныз бу факүлтәтив мәшгәләләр нәтичәсиндә нечә дәјишди?

4. Факүлтәтив мәшгәләннн кәләчәк иши үчүн нә тәклифиниз вар?

Шакирдләрнн чаваблары тәһлил едиләркән ајдын олду ки, онлар бөјүк Ленинин һәјатыны, фәалијјәтинн һәвәслә өjrәнмиш, рәһбәр һаггында јазылан бәднн әсәрләри марагла охумушлар. Факүлтәтив мәшгәләннн мөзуну вә мөвзусу шакирдләрә рәһбәрнн һәјатыны даһа дәриндән өjrәнмәјә, һәм дә әһатәли вә ардычыл өjrәнмәјә имкан вермишдир. Бахылан кино-филмләр, драм әсәрләри, музеј экспонатлары, динләдикләри мусиги, грампластинкалар вә магнитофон јазылары мәктәбиләрә бөјүк бир инсанын—коммунистин образыны дәриндән өjrәнмәјә көмәк етмишдир.

Шакирд Х. јазыр: «Ленин һаггында даһа чох охудугча, бәднн әсәрләри даһа дәриндән баша дүшүр, әдәбијјаты даһа чох севирдим. Рәһбәрнн мүбаризәләрлә долу һәјатыны өjrәндикчә, онун республикамыза көстәрдији гајғы илә јахындан таныш олдугча, Ленинә олан мөһәббәтим даһа да артыр, чохалырды».

«Факүлтәтив мәшгәләјә мәнн В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәтинн өjrәнмәк, онун һаггында даһа чох билмәк һәвәси кәтирди. Мәшгәләләрә давам етдикчә, гәт етдим ки, һәр бир кәнч үчүн, хүсусән комсомолчу үчүн Ленинин һәјат вә фәалијјәтинн дәриндән өjrәнмәк вачибдир.

Инди бәднн әсәрләрә, һәјат һадисәләринә ленинчи нөгтеји-нәзәриндән јанашмағы бачарырам. Буну мән факүлтәтив мәшгәләдә өjrәнмишәм»—дејә, шакирд Ж. мәшгәләјә мүнәсибәтинн билдирилir.

Белә чавабларын сајы чохдур. Факүлтәтив мәшгәләләрдә иштирак едән шакирдләрнн фәалијјәти, мәктәбин бүтүн тәдбирләриндә иштирак етмәләри онларын идејача мөһкәмләнмәләринә, ичтиман-сијаси фәаллыгларынын артмасына

эјани сүбүтдүр. Шакирдлөр Ленин зачотларында мүвөффә-гиджетлэ иштирак етмиш, мәшгәләннин әксәр үзвләри «Ленин зачотларыны мүвөффәгиджетлэ вердијинә көрә» деш нишаны алмыш, бу, онларын комсомол учот китабчаларында да гејд едилмишдир. Факүлтәтиф мәшгәләннин бүтүн үзвләри ашағы синифләрдә сијаси мәлүматчы олмуш, «Пионер тәшкилатынын 50 иллији», «Комсомол—пионерин бөјүк гардашыдыр», «ССРИ-нин 50 јашы вар» мөвзусунда нәзәри конфрансларын тәшкилатчылары олмушлар. Нәмин конфрансларда мәрузә вә хәбәрләрдә чыхыш едән мәшгәлә үзвләринин иши јүксәк гиджетләндирилмиш, рајон комсомол комитәси вә мәктәб директорлуғу тәрәфиндән гејд едилмишдир.

Бунлар көстәрир ки, мәктәблиләр рәһбәрин һәјатыны өјрәнмәјә бөјүк мараг көстәрирләр. Буну нәзәрә алараг, мәктәбләримиздә В. И. Лениннин һәјат вә фәалијјәтини мүхтәлиф васитәләрдә өјрәдән дәрнәк, факүлтәтив мәшгәләләр тәшкил етмәк лазымдыр. Кеч дә олса, республикамызда бу вачиб ишә башламаг, шакирдләрә Иличин образыны даһа дәриндән өјрәтмәк үчүн мүмкүн олан һәр бир васитәдән истифадә етмәк зәруридир.

Ашағыда Ленинә һәср едилмиш факүлтәтив мәшгәләннин програм материалларынын бөлкүсүнү веририк.

Ленинә һәср едилмиш факүлтәтив мәшгәләннин програмы

1. В. И. Ленинә һәср едилмиш факүлтәтив мәшгәләннин мәгсәд вә вәзифәләри — 1 саат.
2. В. И. Лениннин гыса тәрчүмеји-һалы — 3 саат.
3. Н. К. Крупскаја, Ленин һаггында хатирәләр — 2 саат.
4. В. И. Ленин, «Партија тәшкилаты вә партија әдәбијаты» — 2 саат.
5. В. И. Ленин Азәрбајчан һаггында — 5 саат.
6. Азәрбајчан коммунистләринин Ленин һаггында хатирәләри — 4 саат.
7. Н. Нәриманов, «Ленин вә Шәрг» — 1 саат.
8. Азәрбајчантелефилм јарадычылыг бирлијинин В. И. Ленин һаггында чәкдији сәнәдли филмләрә бахыш вә онларын мүзакирәси—2 с.;
 - а) Аппассионата,
 - б) О, Ленини көрмүшдүр.

9. В. И. Ленинә һәср едилмиш бәди филмләрә бахыш вә онларын мүзакирәси — 8 саат;

- а) «Ана»,
- б) «Улјановлар аиләсиндә»,
- в) «Ана сәдагәти».

10. В. И. Лениннин севдији мусиги әсәрләринин динләнилмәси — 1 саат.

11. В. И. Ленин адына музејә экскурсија — 2 саат.

12. Ленин образы рус вә башга гардаш халглар әдәбијатында — 14 саат;

- а) М. Горки, «Владимир Илич Ленин» очерки — 2 саат.
- б) В. В. Мајаковски, «Владимир Илич Ленин» поемасы — 2 саат,
- в) С. Јесенин, «Торпағын капитаны» — 2 саат,
- г) Н. Погодин, «Силаһлы адам», «Кремл зәнкләри» — 3 саат,

ғ) А. Твардовски, «Ленин вә печгајыран» — 1 саат,

д) С. Шипачев, «Шушенскдә ев» — 1 саат,

е) М. Исаковски, «Ленин һаггында дүшүнчәләр» — 1 саат.

ә) Ем. Қазакевич, «Көј дәфтәр» — 1 саат,

ж) Р. Нәмзәтов, «Ленин һаггында даглылар поемасы» — 1 саат.

13. Азәрбајчан фолклорунда Ленин мөвзусу — 2 саат.

14. Азәрбајчан ше'риндә Ленин образынын тәрәннүмү — 12 саат;

а) М. Ә. Мө'чүз, «Ленинә»,

М. С. Ордубади, «Ленинә» — 1 саат,

б) С. Вурғун, «Ленинин китабы», «Ленин», «Мавзолеј» — 3 саат,

в) М. Мүшфиг, «Илич бухтасы»,

С. Рүстәм, «Ленинин көзләрилә» — 2 саат,

г) Р. Рза, «Ленин јашајыр, јашајачагдыр!»,

М. Раһим, «Ленин Бақыда» — 1 саат,

ғ) О. Сарывәлли, «Үч сөз»,

Ә. Чәмил, «Ленинә» — 1 саат,

д) М. Дилбази, «Ленинин көрүшүндә»,

Н. Рәфибәјли, «Ленин» — 1.

е) Б. Азәроғлу, «Даһи инсан»,

Ә. Тудә, «Мавзолеј»,

М. Күлжүн, «Нәнәләр вә нәвәләр»,

С. Таһир, «Ленин кедир Смолныја» — 2 саат,

- э) Н. Хэзри, «Ленин»,
 Б. Ваһабзадә, «Ленин» — 1 саат.
 15. Азәрбајчан нәсриндә Ленин образы — 10 саат;
 а) М. Ибраһимов, «Пәри хала вә Ленин» — 1 саат,
 б) М. Чәләл, «Мәшриг», «Илк һәдијјә» — 2 саат,
 в) Ә. Мәммәдханлы, «Гаралмаз күнәш» — 2 саат,
 г) Г. Илкин, Ленин һаггында һекајәләр силсиләси —
 3 саат,
 Ғ) Чәләл Мәммәдов, «Ленин белә демишдир» — 1 саат,
 д) Е. Ағајев, «Күнәш доғачағ!», «Азадлыг» — 1 саат.
 16. «Ленин һәр бир чанлыдан даһа чанлыдыр бу күн»
 мөвзусунда нәзәри конфраһсы һазырланмасы вә кечирилмәси — 3 саат.

Бөлкүдә көстәрилән әсәрләрин өјрәдилмәси методикасы мұхтәлифдир:

- а) тәклиф олуған әсәрин мұәллимин кириш сөһбәт-мұһазирәси илә мұшајиәт олуғанасы јолу илә;
 б) мәти үзрә синфин коллектив ишләмәси јолу илә (әсәрләки әсас һадисәләрин изаһы вә шәрһи, тәһлил үчүн ғыса парчалар вә ситатлар сечмәк, әсас нәтичәләр чыхармағ);
 в) семинар мәшғәләләри, јени әсәрин өјрәнилмәси үзриндә иши јекунлашдыран дәрсләр;
 г) фақүлтәтив мәшғәләдә иштирак едән шакирдләрин гүввәләрилә үмуммәктәб нәзәри конфраһсларынын кечирилмәси вә саирә.

БӘДИИ ЈАРАДЫЧЫЛЫГ МЕТОДУ ВӘ ӘДӘБИ ЧӘРӘЈАНЛАРЫН ӨЈРӘДИЛМӘСИНДӘ МУҒАЈИСӘДӘН ИСТИФАДӘ

Ш. А. МИКАЈЫЛОВ,
 педагожи елмләр һәмизәди

Орта мәктәбдә әдәбијјат нәзәријјәсиндән шакирдләрә өјрәдилмәси зәрури олан анлајышлардан бири дә бәдii јарадычылыг методудур. Бу барәдә шакирдләрә верилән нәзәри биллик онлары әдәбијјат тарихинин инкишафыны дүзкүн баша дүшмәјә, јазычыларынын хүсусијјәтләринин, һәјат һадисәләринин тәсвир етмә үсулларынын, фикир вә арзуларынын дәриндән дәрк етмәјә һазырлајыр. Бәдii јарадычылыг методу һаггында лазыми тәсәввүрә малик олмадан тәдрис олуған јазычынын јарадычылыгынын дүзкүн гијмәтләндирмәк мүмкүн дејилдир.

Бәдii јарадычылыг методу вә әдәби чәрәјанлар һаггында мәлумат јухары синифләрдә верилir. Һәмин анлајышлар башга нәзәри материалара нисбәтән мүрәккәб олдуғундан шакирдләрин даһа чох әдәби фақт билмәләринин тәләб едир. Бу анлајышлар һаггында олан сөһбәти елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, шакирдләр бәдii јарадычылыг методунун әдәби чәрәјанлардан фәргини дәрк едә билсинләр.

Шакирдләрин өјрәндији әдәби фақтлара әсасланарағ, һәр шејдән әввәл, «метод» вә «чәрәјан» анлајышларынын ајдынлашдырмағ лазымдыр. Әдәбијјатшүнаслыгда метод вә ја чәрәјан кими тәбул олуған романтизм, сентиментализм, классицизм, реализм вә с. мұәјјән әләмәтләр әсасында гаршылашдырылдыгда, мұғајисә едилдикдә бунлар арасында бәзи фәртләри мұшаһидә етмәк мүмкүндүр.

Әлбәттә, Азәрбајчан мәктәбләриндә бу адлары чәкилән анлајышлары (мәсәлән, сентиментализм, футуризм вә с.) гар-

шылашдырмаг үчүн لازымы зəмин жохдур. Чүнки бунларын эксəријјəти рус вə Европа əдəбијјатында ајры-ајры дөврлəрдə өзүнү көстəрəн əдəби чэрəјанлардыр. Азəрбајчан мəктəб-лəриндə исə шакирдлəр рус вə Европа əдəбијјаты илə дəриндən таныш олмадыглары үчүн онларын мугајисəси истəнилən нəтичəни верə билмəз.

Лакин Азəрбајчан əдəбијјатында башга əдəби чэрəјанларын мейдана кəлдији мə'лумдур. Мəсələn, «əдəби чэрəјан» анлајышы «Əдəбијјатшүнаслыг терминлəri лүгəти»ндə белə изаһ олунур: «Өз идеолокијасы, һəјаты анламасы вə һəјатын башлыча һадисələринə мүнəсибəти нөгтеји-нəзəриндən бир-биринə јахын олан јазычыларын јарадычылыг бирлији...

XX эсрин əввəллəриндə ингилаби идејаларын тəсири алтында јаранан, реализм, хəlгилик бəјрагыны уча тутан Азəрбајчан јазычылары — Ч. Мəммədгулузадə, Сабир, һагвердијев, Əли Нəзми, Ордубади, Гəмкүсар кими «молланəсрəддинчилəр» əдəби чэрəјаныны, əксингилаба хидмэт едэн, миллэтчи идејалар јажан... јазычылар — Ə. Нүсəјизадə, Ə. Мүзніб вə башгалары исə «фүјүзатчылар» чэрəјаныны тəшкил етмишдилəр¹. IX синифдə шакирдлəр «Молла Нəсрəддин», «Фјүзат» əдəби чэрəјанларынын фəалијјəти, һəмин чэрəјана мənсуб олан шəхсијјəтлəр вə онларын мəслək вə идејалары илə таныш олурлар. Она көрə дə бунлары романтизм вə реализмлə мугајисə етмəклə шакирдлəрдə «бəдин јарадычылыг методу» вə «əдəби чэрəјан» анлајышлары һаггында мүəјјən тəсəввүр јаратмаг олар.

Мүəллим «бəдин јарадычылыг методу» вə «əдəби чэрəјан» анлајышларыны мугајисə етмəк үчүн һансы чəһəтлəri əсас көтүрəчəјини əввəлчədən мүəјјəнлəшдирмəлидир.

Тəчрүбə көстəрир ки, метод вə чэрəјан анлајышыны əламəтлəринə көрə (јə'ни образ јаратмагда ојнадыгы ролуна вə мудафиə етдији идејасына көрə) мугајисə етдикдə, онлар һаггында даһа ајдын тəсəввүр јаратмаг олур.

Бу əламəтлəр үзрə «бəдин јарадычылыг методу» вə «əдəби чэрəјан» анлајышларынын өјрəдилмəсини мəктəбдə жохламагы даһа мүнəсиб һесаб етдик. Əввəлən, она көрə ки, IX синиф шакирдлəri əдəбијјатымызда бөјүк əдəби сималарын јарадычылыгы илə демəк олар ки, бу вə ја дикəр шəкилдə таныштырлар. Икинчиси, һəмин синифдə «молланəсрəддинчилəр»

¹ Əдəбијјатшүнаслыг терминлəri лүгəти, 1965, сəһ. 41—42.

һаггында сəһбəт ачмаг һəмин мə'луматын верилмəси үчүн зəмин јарадыр.

Јери кəлмишкən гејд етмəк истəјирик ки, белə бир фикри республика Мүəллимлəri Тəкмиллəшдирмə Институтунун хəтти илə Газахда, Шамхорда əдəбијјат мүəллимлəринин тəшкил олунмуш курсунда мүəллимлərə чатдырдыг, онларла бирликдə мугајисə етдик вə буну дəрсə тəтбиг етмəји мəслəһəт көрдүк. Мүəллимлəрдən алынан мəктублардан ајдын олур ки, һəмин анлајышлары мугајисə јолу илə шакирдлərə даһа асан чатдырмаг олур.

Бу мəсələни шəхсən өзүм иштирак етдијим дəрсдə дə жохладым. Бу мəгсəдлə мүəллимə һəмин мəслəһəтлəр əсасында IX синифдə «Молла Нəсрəддин» журналынын фəалијјəти илə əлагəдар ашагыдакы кими мүсəһибə апарды:

М.—Азəрбајчан əдəбијјаты тарихиндə һансы əдəби чэрəјанларын олдуғуну билирсиниз?

Ш.—Азəрбајчан əдəбијјатында романтизм, мүтəрəгги романтизм, мүртəчə романтизм; реализм, тəнгиди реализм, социализм реализми вə с. вардыр.

М.—Бəс, һансы əдəби јарадычылыг методларынын адыны дејə билəрсиниз?

Ш.—Романтизм, реализми вə с. ејни заманда «метод» да адландырырлар.

М.—Сиз бунларын арасында мүəјјən бир фəрг көрүрсүнүзмү?

Шакирдлəр мүəллимин бу суалына гəнаəтлəндиричи чаваб верə билмəдилəр. Мүəллим јардымчы суалла јенə дə шакирдлərə мүрачнəт едэрək деди:

— Инди өјрəндијимиз «Молла Нəсрəддин» журналынын əтрафында топлашан јазычыларын тəблиг етдиклəri, идеја е'тибары илə бир чэрəјан тəшкил етдијини сөјлэмəк олармы?

Ш.—Бəли, бунлара əдəбијјатымызда «молланəсрəддинчилəр» əдəби чэрəјаны дејилир.

М.—Бəс, реализм вə романтизмлə «молланəсрəддинчилəр» арасында ејнијјət јаратмаг олармы?

Ш.—Хејр, бунлар арасында мүəјјən фəрг нəзэрə чарпыр. Чүнки «молланəсрəддинчилəр» арасында һəм романтизмдən, һəм дə реализмдən истифадə едэнлəр олмушдур.

Мүəллим јухарыдакы мүсəһибəни апармагла бунларын ејни анлајыш олмадыгыны, араларында бу вə ја башга шəкилдə фəрг олдуғуну шакирдлəрин нəзəринə чатдырдыгдан

сонра, сөһбәти јекунлашдырарат, бәднн јарадычылыг методу вә әдәби чәрәјан анлајышларыны мугајисә јолу илә изаһ етди.

Әдәбијјатшүнаслыгда һәм «бәднн јарадычылыг методу», һәм дә «әдәби чәрәјан» истилаһларына раст кәлирик. Бунларын арасында мүәјјән фәрг вар. Һәмнн фәрги үмуми шәкилдә тәхминән ашағыдакы кими кәстәрмәк олар:

1) Метод, јазычынын јашадығы мүһитдә мүшаһидә етдијн һадисәләри, топладығы фактлары үмумиләшдирмә үсулудур. Демәк олар ки, метод бәднн әдәбијјатда һәјатын ин'икас формасыдыр. Өз хүсусијјәтләринә көрә романтизм, реализм, бәднн метод анлајышына даһа ујғун кәлир. Бу мә'нада дејә биләрик ки, әдәбијјатда ики јарадычылыг методу мөвчуддур: романтизм вә реализм. Әдәби чәрәјан исә даһа чох тәблиғи маһијјәт дашыыр. Мәсәлән, әдәбијјатымызда ады чәкилән «Молла Нәсрәддин» әдәби чәрәјаны 1905-чи ил ингилабынын тә'сири нәтичәсиндә кенишләнән демократик фикирләри (идејалары) тәблиғ едирдисә, «Фјузат» әдәби чәрәјаны буржуа милләтчилик, «пантуркизм» вә «панисламизм» идејаларыны мүдафиә вә тәблиғ едирди.

Јазычы әсәрдә јаратдығы образы өзүнүн мәнсуб олдуғу чәрәјандан асылы олмајарат, мүәјјән јарадычылыг методуна (романтизм вә реализм) әсасән ишләјир. Мәсәлән, Низаминин Искәндәри, Фүзулинин Мәчнуну, Чаббарлынын Елханы, Ортајы романтик образлар, М. Ф. Ахундовун Һачы Гарасы, Һејдәр бәји, Чаббарлынын Севили, Алмазы, Һачы Әһмәди вә б. реалист образлардыр.

2) «Әдәби чәрәјан» анлајышы өтәри, метода нисбәтән кечичи характер дашыыр. Белә ки, әдәби инкишафын мүәјјән мәрһәләсиндә, мүәјјән тарихи шәрантдә мејдана кәлир, бу вә ја дикәр идејаны ирәли сүрүр, јахуд мүдафиә едир. Өз ролуну ојнадыгдан сонра әдәби инкишафын, заманын тәләби илә сырадан чыхыр. Мәсәлән, «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшри Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә әламәтдар бир һадисә олду. Демократик фикирли јазычыларымыз «Молла Нәсрәддин» әтрафында топлашарат өз демократик фикирләрини јаймаға башладылар. «Молла Нәсрәддин»ин тә'сири кетдикчә артарат гүввәтли бир чәрәјана чеврилди. Һәтта «Молла Нәсрәддин»ин тә'сири нәтичәсиндә башга јерләрдә дә сатирик руһлу журналлар нәшр олулмаға башлады.

Мүәјјән тарихи дөвр әрзиндә һәмнн чәрәјаны јарадан бу демократик журнал өз ролуну ојнадыгдан сонра әһәмијјәтинн итирди. Даһа доғрусу, молланәсрәддинчиләрин мүдафиә вә

тәблиғ етдији демократик фикирләр һәјата кечирилди. Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулуб мөһкәмләндирилди. Молланәсрәддинчиләрин идеја дүшмәнләри мөһв едилди. Бундан сонра өлкәмиздә һәмнн фикирләрин тәблиғинә еһтијач да галмады.

«Молла Нәсрәддин»ин идеја дүшмәнләри исә «Фјузат» әтрафында бирләшәрәк, демәк олар ки, башга бир әдәби чәрәјан әмәлә кәтирдиләр. Бу чәрәјан да мүәјјән мүддәтдән сонра арадан чыхды. Бу ону кәстәрир ки, чәрәјан идеја илә, мөһкурә илә бағлыдыр. О заман ки, әдәбијјат саһәсиндә мүхтәлиф мөһкурәли јазычылар (Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулана гәдәр вә Совет һакимијјәтинин илк илләриндә) фәалијјәт кәстәрирдиләр, мүхтәлиф әдәби чәрәјанларын да мејдана кәлмәсинә имкан вар иди. Башга сөзлә десәк, әдәби чәрәјан әдәбијјат саһәсиндәки мөһкурә мүхтәлифлији илә бағлыдыр. Инди совет әдәбијјаты формача милли, мәзмунча социалист әдәбијјат олдуғундан, мүхтәлиф әдәби чәрәјанлар да јохдур. Лакин совет әдәбијјатынын јарадычылыг методу вар. Романтизмнн мүтәрәғти чәһәтләри илә реализми вәһдәт һалында бирләшдирән социалист реализми совет әдәбијјатынын јарадычылыг методудур.

3) Бәднн јарадычылыг методлары әдәби чәрәјанларда бу вә ја дикәр шәкилдә тәзаһүр едир. Мәсәлән, фјузатчыларын јазыларында да, бу чәрәјана мәнсуб олмајан јазычыларын әсәрләриндә дә романтикаја раст кәлмәк олур. Лакин бу јарадычылыг методундан һәр јазычы бир чүр, өз идејасына ујғун шәкилдә истифадә едир. Бурадан да романтизмнн голлары (мүтәрәғги вә мүртәчә романтизм) мејдана кәлир. Јахуд бу вә ја башга јазычы һәр ики бәднн јарадычылыг методундан истифадә едә биләр. Лакин бир јазычы ики әдәби чәрәјана мәнсуб ола билмәз вә бу фикри иддиә етмәк мүмкүн дејил. Мәсәлән, С. Вурғунун «Муған» поемасы реалист, «Ајын әфсанәси» әсәри исә романтик әсәрдир, јахуд јухарыда дејилдији кими, Ч. Чаббарлынын Ортајы романтик, Алмазы реалист образдыр.

Мүәллимин бу мугајисәсиндән шакирдләр ајдын баша дүшүрләр ки, бәднн јарадычылыг методу сәнәткарын үмумиләшдирмәдә вә образ јаратмагда әсасландығы үсулдур. Бунлар (бәднн јарадычылыг методу) икидир: романтизм вә реализм.

САРЫ АШЫГ

Сәбаһәддин РҮСТӘМОВ

Орта мәктәп дәрсликләриндә Сары Ашығын һәјат вә җа-
радычылығы барәдә чоһ гыса мә'лумат верилдијини нәзәр
алараг, мұәллимләримизә көмәк мәгсәдилә, бу бөјүк сәнәт-
кар һаггында бир гәдәр әтрафлы данышмағы фајдалы бил-
дик.

Сары Ашыг XVII әсрдә Лачын рајонунун Күләбирд кән-
диндә јашајыб-јаратмышдыр. Бу сәнәткар һаггында илк мә-
луматы XIX әсрдә јашамыш Гарадағи вермишдир. Оун јаз-
дығына көрә Сары Ашыг «Гарадағ маһалындандыр. Чоһ га-
дим вахтлардан кәлиб Гарадағын Зәнкәзур маһалында һә-
кәрли чајынын кәнарында ваге Күләбирд адлы Чәрјәдә сүкә
едиб»¹.

Сонралар Сары Ашығын бајатыларыны топлајыб ча-
етдирән фолклоршүнас Салман Мүмтаз (1925), (1927), (1935)
бу сәнәткарын һәјаты һаггында о гәдәр дә гәнаәтләндириче
мә'лумат верә билмәмишдир.

1966-чы илдә Әһлиман Ахундов Сары Ашығын бајатыла-
рыны топлајыб јенидән чап етдирәркән, оун һәјаты һаггында
белә јазыр:

«Гарадағинин јаздығы, әсасән дүздүр. Лакин ашыг Гара-
дағ маһалындан јох, Гараманлыдан Күләбирдә кәлмишди.
О, һәм Гараманлыда, һәм дә Күләбирддә јашајырмыш. Га-
дим заманлардан Гараманлы кәнди илә Күләбирд кәнди ара-
сында јахынлыг олмушдур. Әслән Гараманлы олмасын
ашыг өз бајатыларында да көстәрир.

¹ Тәскиреји-Гарадағи, сәһ. 7—10. Рәф. 7602.

Ашыг Гараманлыдыр,
Халын гара манлыдыр,
Јахшынын тә'нәсиндән
Кенә гар аманлыдыр»².

Инди чоһ кәнди чамааты Сары Ашығы өзләринә чыхма-
ға чәһд едир. Мәсәлән, Сары Ашығын мәзары јахынлығында
олан Күләбирд кәндиңдән 3 километр аралы һәкәрли кәнди-
нин чамааты (инди бу кәнд Мурадханлы кәнди илә бирләш-
дијинә көрә чоһ вахты һәкәрли јох, Мурадханлы адланыр)
ашығын һәкәрли кәндиңдән олдуғуну дејирләр.

Мән ашыг һа Кәрим,
Јетиш дада һа Кәрим,
Сәнә сәнин кен дүнјан
Мәнә мәним һәкәрлим.

Ахтарышлар заманы мә'лум олмушдур ки, тәбризли Кә-
рим хан елчи кәндәриб Сары Ашығы өз сарајына дә'вәт ет-
мишдир. Сары Ашыг сараја кетмәмиш вә кәндәрилән елчилә-
рә јухарыдакы бајаты илә чаваб вермишдир.

Ашыг бу бајатысында дағлардан ахыб кәлән һәкәрли ча-
јыны нәзәрдә тутмушдур. Ашыг истираһәт вахтларынын чоһу-
ну бу чајын саһилиндә кечирәрмиш. Сон вахтлар әлдә олунан
бир гәдәр инандырычы мә'лумат Гарадағинин дедији Гара-
дағлы мәсәләсидир.

Гарадағлы дејилән јер Күләбирд кәндиңдән 1.200 метр
аралыда, харабалылары мә'лум олан кәнд јеринин адыдыр.
Сары Ашыг өзүнүн Гарадағлы олмасыны бајатыларынын би-
риндә белә дејир:

Мән ашыг ағзындајам,
Аләмин ағзындајам,
Мәскәним Гарадағлы,
Селадын ағзындајам.

Бурада ишләдилән «селап» сөзү Гарадағлы дејилән је-
рин шәрг тәрәфиндән ахын, Сары Ашығын гәбри илә Гарадағ-
лынын арасындан кечән дәрәнин адыдыр. Јағышлы күнләрдә

² Сары Ашыг. Ше'рләр. Топлајаны вә тәртиб едәни Әһлиман
Ахундов, Азәрнәшр, 1966, сәһ. 3—4.

бу дәрәдән күчлү селләр ахыр. Гарадағлы олмасыны Сары Ашыг башга бир бајатысында да дејир:

**Мән ашыг Гарадағлы,
Гар тутмаз Гарадағлы,
Елим Мәзмәзәк'ели,
Јурдумдур Гарадағлы.**

Бурада ишләдилән «мәзмәзәк» сөзү Сары Ашығын гәбриндән 800 метр аралы олан кәндин адыдыр. Инди бу кәндин чамааты Күләбирд дејилән јердә бирләшиб тәзә, абад бир кәнд салыблар.

Сары Ашығын нә вахт, һарада анадан олмасы вә нә вахт өлмәси һәләлик мүбаһисәли олдуғу кими ады вә нәсли дә мүбаһисәли галмагдадыр. Белә ки, Гарадағи онун адыны Гурбанәли, Салман Мүмтаз Ашыг Абдулла (1925), сонралар Сары Ашыг (1927), (1935), бә'зиләри һагг ашығы, бә'зиләри Нәби демишләр. Әлдә олунан әсәрләрдән, Сары Ашығын јашадығы кәндин чаматынын вердији мә'луматлардан, онун ады илә бағлы олан јерләрдән гәти бир гәнаәтә кәлмәк олур ки, бу сәнәткарын ады Сары, ләғәби исә Ашигдир.

Сары Ашығын әсәрләрини ел арасындан топлајаркән Күләбирд кәндинин сакини Зәһра ханым (бу гадын 1958-чи илдә 121 јашында вәфат етмишдир), јери кәлмишкән дејим ки, Зәһра ханым халг гәһрәманы Гачаг Нәбинин јолдашы һәчәрин чох јахын рәфигәси олмушдур. Бу гадын сөзүн әсил мәнасында бизим халг әдәбијјатымызда һаггында данышылан нағылчы нәнәләрә охшајырды. Онун синәсиндә о гәдәр дастан, нағыл, ше'р вар иди ки, данышдыгча адам һејран галырды. Инди Күләбирд кәндинин чамааты бу факты да јахшы билир ки, һәчәр Ирана кедәркән кәнди горумаг үчүн Зәһра ханыма бир түфәнк дә бағышламышды. Зәһра ханым ашығын әслән күрд олдуғуну дејиб, һәмишә ашағыдакы ше'р парчасыны мисал чәкәрди:

**Атам күрд оғлудур, анам күрд гызы,
Ашығын әслини сорана дејин.
Нијә гара јазды бәс бахтымызы
Бизим бу дүнјаны гурана дејин?**

Зәһра ханым нәгл едирди ки, ашыг, Магсудлу кәндиндән Јахшы адлы бир гыз севмиш вә әмрүнүн ахырына гәдәр о гызын ешгинә садиг галмышдыр. Лакин гызы ашыға вермәмишләр. Зәһра ханымын дедијинә көрә, Јахшы һәгигәтән шаирә,

ше'рә лајиг бир көзәл имиш. Онун уча боју, узун сачлары, ал јанағы, гара халы вармыш. Чох ағыллы гыз имиш. Јахшы да ше'р јазармыш. Елә Сары Ашыгла Јахшынын танышылығы онларын илк көрүшдә бир-биринә ше'р сөјләмәләри илә башлајыр. Сары Ашыгла Јахшынын бу илк көрүшүнү Зәһра ханым белә нәгл едәрди. «Бир күнләри Магсудлу кәндиндә тој имиш, тој саһибләри чох јери кәзирләр, лакин мәчлиси кечирмәк үчүн ашыг тапмырлар. Сары Ашығын үстә адам кәндәриб ону бөјүк бир хаһишлә мәчлиси кечирмәк үчүн тоја дә'вәт едирләр. Ашыг бу дә'вәти гәбул едиб, Магсудлу кәндинә кәлир. Көзәл мәчлис кечирир. Бурада Јахшынын ше'рләри дә динләнилир. Бу ше'рләр ашығын хошуна кәлир. Ашыг Јахшы илә көрүшүб таныш олур вә бир-бирләринә ше'р охујурлар. Бу ше'рләшмә әбәди бир мәһәббәтә чеврилир.

Тәдгигатлар Зәһра ханымын Сары Ашыг һаггында вердији мә'луматы кетдикчә тәсдиг етмәли олур. Чүнки, артыг Јахшынын да ше'р јаздығы севкилиси Сары Ашыға јох, Јаман бәј адлы башга бирисинә зорла әрә верилдији мә'лумдур.

Јарадычылығы һаггында

Әсас мәсәләјә кечмәздән әввәл бир нечә сөз шаир вә ше'р һаггында демәји мәгсәдәмүвафиг билирик.

Шаир һаггында

1. **Шаир талантлы олмалыдыр.** Елә бир талант ки, гызмар јәј күнәшиндән һәрәрәтли, боранлы, шахталы гыш човғунундан сәрт, туфанлар гопаран пајыз күләјиндән дәһшәтли, көнүлләр охшајан илк баһардан тәрәвәтли олсун. Даһа доғрусу, шаир истәнилән бир вахтда сөзлә досту күлдүрүб, дүшмәни ағлада билсин. Ше'р, шаирин синәсиндә олсун.

2. **Шаир савадлы олмалыдыр.** О, бәшәријјәтин әсрләр боју әлдә етдији биликкәрә јијәләнмәлидир. **Һ а р а д а, к и м ә,** вә нә демәји бачармалыдыр.

3. **Шаир чәсарәтли олмалыдыр.** Јери кәләрсә, үмумхалг наминә, Вәтән наминә белә өз чанындан кечмәлидир.

Сайдығымыз бу үч хүсусијјәтдән һәр һансы бири шаирдә чатышмазса, о јашадығы дөврдә чәмијјәти дүшүндүрән суаллара чаваб верә билмәз.

Ше'р наггында

Биз һәр бир бәдии әсәрдә үч хүсусијјәтин олмасыны тәләб едирик. Охучу бәдии әсәри охујаркән онда ашағыдакы үч психоложи һалдан мүтләг бири јаранмалыдыр.

1. Ја күлмәли.
2. Ја ағламалы,
3. Ја да дүшүнмәлидир.

Һәркаһ адам бәдии әсәри охујаркән күлмүр, ағламыр вә ја дүшүнмүрсә, демәк, о әсәр сәнәт әсәри дејилдир.

Нәтичә. Шаирин сәјјар хәјалы һајана кедир-кетсин, һә јарадыр-јаратсын чәмијјәтлә бағлы олмалыдыр. Бәдии әсәр чәмијјәтин инкишафына тәкан вермәлидир. Наггында данышдығымыз бөјүк сөз устады Сары Ашыг һәм талантлы, һәм дә чәсарәтли олмушдур. Охучу бу бөјүк сәнәткарын әсәрләрини мүтәлиә едәркән һәм күлүр, һәм ағлајыр, һәм дә дүшүнүр.

Сары Ашығын зәнкин бир әдәби ирси галмышдыр. Бу әдәби ирс Бөјүк Октјабр сосналист ингилабындан сонра топланылараг дәфәләрлә китаб шәклиндә чап олунуб охучуларачатдырылмышдыр. Лакин һәлә дә, Лачын, Губадлы, Қәлбәчәр рајонларында јашајан мүдрәк гочаларын чиб дәфтәрчәләриндә архив чүнкиләриндә Сары Ашығын јүзләрлә әсәрләри галмагдадыр. Сары Ашағын әдәби ирсиндән көрүнүр ки, о, дөврүнүн мүтәфәккир шәхсијјәтләриндән бири олмушдур. Әсәрләриндә зәманәсинин бир чох ичтиман, сијаси һадисәләрини тохунмуш, халгын адәт вә ән'әнәләрини гәләмә алмыш, доғма Вәтән торпағына өз шаир мүнәсибәтини билдирмишдир. Бу сәнәткарын әдәбијјатымызда тутдуғу мөвгедән сөз дүшәндә бөјүк фолклоршүнас Салман Мүмтаз: «Азәрбајчанда ашығын бајатылары, даһи шаиримиз Фүзулинин гәзәлләри гәдәр мәрүфдур,—демишдир».

Инди Сары Ашығын бизә бир нечә гошмасы; тәчниси, мүрәббеси, дејишмә вә тапмачасы, миндән чох бајатысы мә'лумдур.

Ашығын гошмалары чох сәлис, рәван олуб асанлыгла әзбәрләндијиндән әсрләр боју елин һафизәсиндә јашамышдыр. Бу гошмалардакы мисраларын чоху инди елин һикмәтли сөзләринә чеврилмишдир.

Гашларын гарадыр, көзләрин алмаз,
Һарамдан охласан јарам сағалмаз,

Кедәр бу көзәллик сәнә дә галмаз,
Әкәр ки, сәрхошсан, ајыл а Јахшы!

Вә ја:

Көзәлликдә сәнсэн бу күн јеканә,
Чаным гурбан олсун сән нөв чаванә,
Јыхар ашыг евин, ејләр вирана
Долананда һәр бир јана көзләрин.

Вә ја:

Һичранын әлиндән јетмишәм чана,
Нә дејим дәрдими јетмәз бәјана,
Бахмарам чәннәтдә һури, гылмана,
Бирчә ләһзә вүсалыны көрсәјдим.

Сары Ашығы көркәмли сөз устасы кими аләмдә танытдыран онун бајатыларыдыр. Үмумијјәтлә, классик әдәбијјатымызда епик, лирик фәлсәфи, мәнәви поема Низаминин, рүбаи Мәһсәтинин, гәзәл Фүзулинин ады илә бағлы олдуғу кими, бајаты да Сары Ашығын ады илә бағлыдыр. Ашығын бајатылары инчә, зәриф вә чох мәнәли нәғмәләрдир. Бу нәғмәләрдә севән ашигин һәгиги үрәк чырпынтылары, вәфа, сәдагәт, е'тибар, һөрмәт вә еһтирам ифадә олунмушдур. Бөјүк мүнәшәндә габилитәтинә малик олан шаир һәм дә мүрәккәб психоложи әһвал-руһијјәни јахшы дујур, буру чох инчә вә поетик бир дилдә ифадә етмәји бачарыр.

Ашыг мин аја дәјәр,
Халын минајә дәјәр
Ил вар бир күнә дәјмәз,
Күн вар мин аја дәјәр.

Истәр Азәрбајчан әдәбијјатында, истәрсә дүнја әдәбијјатында күл вә бүлбүл наггында јүзләрлә, минләрлә ше'р јазылмышдыр. Лакин Сары Ашығын бир бајатысындакы чинас, бәнзәтмә өз орижиналлығы илә охучуну һејрәтдә гојур. Гызылкүл тәзә ачыланда онун рәнкиндә көзә чарпачаг бир гызырты олур. Ашыг бу гызартыны бүлбүлүн бағрындакы гана бәнзәдәрәк дејир:

Мән ашыг ганлы күл,
Ганлы севил, ганлы күл,
Јемиш бүлбүл бағрыны,
Чыхмыш ағзы ганлы күл.

Сары Ашығын бајатылары бүтүн Јахын Шәрг аләминдә јајылмагдадыр. Кичик шәкилдә дөрд мисралыг бир әсәрдә дәрин фикир, мә'на ифадә едә билмәк, һәм дә мәгсәди ајдын, жүксәк бәдин бир диллә сөјләјә билмәк ашығын јагадычылыгынын әсас чәһәтидир. Ашығын бајатыларынын чоху чинасыдыр. Бу чинаслар сон дәрәчә мүвәффегијјәтли вә тәбиндир. Бу бајатыларынын чоху мүәјјән бир һадисә илә әлағәдар верилмишдир.

**Ашыг јејишин билмәз,
Халын јејишин билмәз,
Јапалаг тәрлан олса,
Дидәр, јејишин билмәз.**

Сары Ашығын бајатыларынын кәсб етдији мә'наја керә әсасән ашагыдакы группара ајырмаг олар:

1. Ашиганә бајатылар.
2. Вәтән һаггында дејилмиш бајатылар.
3. Наразылыг вә шикајәт бајатылары.
4. Достлуг вә мәрдлиг һаггында дејилмиш бајатылар.
5. Дин вә диндарлара гаршы дејилмиш бајатылар.

Сары Ашығын мәһәббәт бајатыларындан көрүнүр ки, о, көзәл лирик шаирдир. Шаирин лирик гәһрәманы һижлә билмәз, артыг күлмәз, јејиши, дурушу көзәл Азәрбајчан көзәлидир. Ашыг һәр шејдән әввәл көзәлләрдән вәфа, е'тибар тәләб едир. О дејир ки, јахшы көзәл о кәсдир ки, о, өзү өз көзәллијинин гәдрини билир. Јериндә данышыб, јериндә күлүр. Инчә, мәдәни давранышы, ағлы, камалы илә һәр јердә, һәр заман адамы һејран едир. Ашығын севдији вә бүтүн өмрү боју ешгинә садиг галыб она нәғмәләр гошдуғу Јахшы белә көзәлләрдәндир. Ашыг она һәср етдији бајатыларында дејир:

**Ашыг Јахшыдан көзләр,
Мүргүн јахшыдан көзләр,
Бахдыгча ширин дүшәр,
Дојмаз Јахшыдан көзләр.**

**Мән ашыг күндә сән,
Көлкәдә мән, күндә сән,
Чан алан бир јол алар,
Чаным алдын күндә сән.**

**Мән ашыг ода јанды,
Од дүшдү ода јанды,
Ешг одуна су төкдүм,
Алышды, о да јанды.**

**Мән ашыг гара бахдым,
Ағ бахтым, гара бахдым,
Синән јадыма дүшдү,
Дағларда гара бахдым.**

Сары Ашығын икинчи груп бајатылары Вәтән һаггында дејилмиш бајатылардыр. Ашыг бу бајатыларында Азәрбајчан тәбиәтинин бүтүн һејранедичи көзәлликләрини севә-севә тәрәннүм етмишдир. О, даим башы гарлы уча дағлары, гојунлутузулу јасты јајлағлары, чејранлы-чүјүрлү кениш чөлләри, турачлы-кәкликли јамачлары, соналар чағрышан сајсыз көлләри көзәрәк, санки аләми Вәтәнин сејринә чағырыр.

**Мән ашыг Гарабағ,
Шәки, Ширван, Гарабағ,
Тегран чәннәтә дөнсә,
Јаддан чыхмаз Гарабағ.**

**Мән ашыг гоша дағлар,
Вериб баш-баша дағлар.
Јарым сәндә кәзибдир,
Сәни јүз јаша дағлар.**

**Ашыг Вәтән јахшыдыр,
Көјнәк кәтан јахшыдыр,
Дүнја чәннәт олса да
Јенә Вәтән јахшыдыр.**

Сары Ашығын үчүнчү груп бајатылары зәманәдән наразылыг вә шикајәт бајатыларыдыр. Бу бајатыларда шаир бөјүк чәсарәтлә ичтиман әдаләтсизлијә, зоракылыға, ган төкмәјә, јол кәсмәјә, зүлмкарлыға гаршы чыхыш едир. Шаир чәсарәтлә дејир ки, мәним зәманәмдә чәмијјәти идарә едәнләрин өзләринин идарә олунмаларына бөјүк еһтијач вар. Чүнки, инди һәјат, дүнја, ону дәрк едәнләрин дејил, нанкорларын, күтбејинләрин, алчағларын дүнјасыдыр. Ашығын кәдәри елин кәдәридир. Әсрләр боју өзү өз талеји һаггында дүшүнә билмәјән халгын кәдәридир. Вәтәниндән, елиндән сүркүн олунмуш онларла шаирләрин, алимләрин кәдәридир. Бу дөвр елә бир дөврдүр ки, дәрјача ағлы оланлар диләнчи кими һәјат сүрүрләр.

Мән ашыг күл элләр,
Ағ биләкләр, күл элләр,
Дәрјачан ағлын олса,
Јохсул олсан, күләрләр.

Мән ашыг күлә наз,
Бүлбүл ејләр күлә наз,
Бу дүнја јаман дүнјады,
Ағлајан чох, күлән аз.

Мән ашыг беји мәнән
Алдылар һеји мәнән,
Үрәјимтәк налә чәк,
Чалмаға һеји мәнән.

Мән ашыг ганды үрәк,
Сәни дост санды үрәк,
Динәнә дилим јанды,
Сусанда јанды үрәк.

Сары ашығын дөрдүнчү груп бајаылары достлуг, сәдагәт вә мәрдлик һаггында олан бајатылардыр. Бу бајатыларда достлугда сәдагәтли олмаг, мәрд адамларла јолдашлыг етмәк кими инсани һиссләр тәрәннүм едилер. Инсан-инсанын досту, јәхын көмәкчиси, фикир һәмдәмидир. Ашыг бүтүн халғлары гардашлыға чағырыр, достлуға чағырыр, бирлијә чағырыр. О дејир ки, дост чохдур, лакин вәфалы дост үчүн сән чох досту сынагдан кечирмәлисән, ону бәркдә-бошда јохламалысан.

Мән ашыг бағда дара,
Зүлфүнү бағда дара,
Вәфалы бир дост үчүн,
Руму кәз, Бағдад ара.

Мән ашыгтәк достум ол,
Арха, дирәк, достум ол,
Дост дејиб, дост оlanda,
Сөз јох, үрәк достум ол.

Сары Ашығын јарадычылығында дин вә диндарлара гаршы дејилмиш бајатылар да хүсуси јер тутур. О, белә бајатылар

јарадаркән тәғибләрә мә'руз галмасына бахмајараг, бәшәри идејасындан дөнмәмишдир.

Мән ашыг о јар мәним,
Гәм бағрым ојар мәним
Мәккәмдир, Мәдинәмдир,
Гибләмдир о јар, мәним.

Сары Ашығын әдәби ирсиндә дејишмә дә хүсуси јер тутур. Күрдүстан гочалары нағыл едирләр ки, бир күн Ирандан истададлы бир ашыг Араз чајы саһилиндә олан Мәммәдбәјли кәндинә кәлир (Бу кәнд индики Зәнкилан рајонунун әразисиндәдир) вә Сары Ашыға белә сифариш кәндәрир. «Сәнинлә дејишәчәјәм. Мәнә галиб кәлсән, мәчлис гаршысында сазымы сәнә вериб кедәчәјәм, галиб кәлсәм, сазыны алыб апарачағам». Сары Ашыг бу хәбәри ешидән кими, Мәммәдбәјли кәндинә кәлир. Ашығын һансы евдә олмасыны өјрәниб, онунла көрүшүр. Мәчлис гурулур; Ирандан кәлән ашыг ашағыдакы мәзмунда бајаты илә Сары Ашыға суал верир:

Ашыг, бәнәј-бәнәјдир,
Халын бәнәј-бәнәјдир,
Сәндән сорурам, ашыг,
Араз нечә сәнәкдир?

Мәчлис гаршысында белә мүрәккәб бир бағламаја аз вахт әрзиндә чаваб вермәк сәнәткардан бәјүк мәһарәт вә истадад тәләб едирди. Сары Ашығын бәдаһәтән ше'р демәк габилијјәти, сөзү ајдын, һәм дә јериндә ишләтмәк хүсусијјәти ашығы дардан гуртарыр. Сары Ашыг иранлы ашығын өз бајатысында ишләтдији гафијәләрлә она белә чаваб верир:

Ашыг, бәнәј-бәнәјдир,
Халын бәнәј-бәнәјдир,
Чағыр Араз дајансын,
Дејим нечә сәнәкдир.

Сары Ашығын вердији бу чаваб рәгиб ашығы вә мәчлис-дәкиләри һејрәтдә гојур. Чүнки, верилән суалын чавабы анчаг вә анчаг белә ола биләрди. Мәһз буна көрә дә Ирандан кәлән ашыг мәчлис гаршысында удуздугуну билдирәрәк сазыны Сары Ашыға верир.

ЭДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ИДЕЈА-СИЈАСИ ТӘРБИЈӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Нағы КҮНӘШЛИ

Јени инсан тәрбијәси, онун формалашмасы, идеја-сијаси тәрбијәси, коммунист дүнјабахышынын мөһкәмләnmәси, социалист бејнәлмиләлчилији, вәтәнпәрвәрлији, Вәтәнә сәдагәт совет мәктәбинин ән үмдә тәрбијә васитәләриндәндир.

Тарихи һадисәләрин зәнкирилији, Вәтәнимиздә, азад чамијјәтин јаранмасы просеси, учсуз-бучагсыз өлкәмизин зәнкин сәрвәтләри, онун тәбин көзәллији вә с. шакирдләрдә нәчиб һиссләр тәрбијә едир.

Бунунла јанашы, халгымызын бәдни тәфәккүрүнү ифадә едән көзәл, дәрин мәзмунлу, долгун, бәни-әдәби әсәрләр кәнчләрин коммунист әхлагы, пролетар бејнәлмиләлчилији, халглар достлуғу вә әмәјә мәнәббәт руһунда тәрбијә едилмәсиндә, жүксәк естетик һиссләрин инкишафында мүһүм рол ойнайыр.

Әдәбијат дәрсликләриндә шакирдләрин совет вәтәнпәрвәрлији, совет милли ифтихары вә бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә едилмәси үчүн әдәби-бәдни әсәрләр ашағыдаки системдә верилмишдир:

Билаваситә вәтәнпәрвәрлик, совет милли ифтихары вә бејнәлмиләлчиликдән бәһс едән әсәрләр. Мәсәлән, V синфин дәрслијиндә: Чәфәр Чаббарлынын «1905-чи илдә» әсәриндән верилмиш һиссә («Ики дүшмән үз-үзә»), Сүлејман Рүстәмин «Чапајев» ше'ри; VI синфин әдәбијат дәрслијиндә: Чәфәр Чаббарлынын «Фирузә» һекајәси, VII синфин дәрслијиндә С. Рүстәмин «Гафурун үрәји» вә с.

Бу әсәрләри кечәркән Лејла Әһмәдова (Бакы, 199 нөмрәли мәктәбин мүәллими) шакирдләрә вәтәнпәрвәрлик, совет милли ифтихары вә бејнәлмиләлчилик һиссләри ашылајыр.

90

Чүнки әдәбијат дәрсләриндә бу чәһәтләри шакирдләрә ашыламаг үчүн даһа кениш имкан вардыр.

Лејла мүәллим мәһз она көрә дә шакирдләрә бәдни әсәрләрдә башлыча мәгсәд кими гојулмуш һәмин мәсәләләрин әһәмијјәтини кениш изаһ едир, баша салыр.

Мәсәлән, Ч. Чаббарлынын V синифдә «1905-чи илдә» әсәриндән («Ики дүшмән үз-үзә») сәһнәсини кечәркән шакирдләрә өз кириш сөһбәтиндә совет вәтәнпәрвәрлији, халглар достлуғунун мәзмун вә маһијјәти һаггында мә'лумат верир вә буну шакирдләрин билик сәвијјәсинә ујғун формада изаһ едир. өз фикирләрини һәјати фактларла әсәсләндирыр. Бунунла бирликдә, Лејла мүәллим шакирдләрин диггәтини ики гардаш халгын—ермәни вә Азәрбајчан халгынын тарихи достлуғуна һәср едир.

Әсәрин охунмасына башламадан габаг Лејла мүәллим ермәни вә Азәрбајчан буржуазиясынын, руһаниләрин, мүлкәдарларын, ағаларын фитнәкар әмәлләри нәтичәсиндә ики гардаш халг арасында төрәдилән гырғынын тарихиндән гыса-ча данышыр. Бу кириш мүсаһибәси илә мүәллим шакирдләрдә бејнәлмиләлчилик вә халглар достлуғу һаггында ајдын тәсәввүр јарадыр, ејни заманда охуначаг сәһнәјә дәрин мараг ојатмага наил олур.

Кириш мүсаһибәсиндән сонра мүәллим дәрсликдә верилмиш парчаны роллар үзрә охутдурур. Дәрсин ахырында апарылан суал-чаваб сүбүт етди ки, шакирдләр јени дәрси (әсәрдән верилән һиссәнин мәзмунуну вә идеја-сијаси маһијјәтини) дәриндән мәнимсәмишләр.

VII синифдә Сүлејман Рүстәмин «Гафурун үрәји», А. Фадеевин «Кәнч гвардија» (поемадан парчалар) әсәрләрини кечәркән Лејла мүәллим Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә гәләбәмизин һәрәкәтвәричи гүввәләриндән олан халглар достлуғундан данышыр.

А. Ә. Бәдәлов (Бакы, 7 нөмрәли мәктәбин дил-әдәбијат мүәллими) халг шаири Сәмәд Вургунун «Зәнчинин арзулары» поемасыны кечәркән ону мүасир бејнәлхалг вәзијјәтлә әлагәләндирир. О, өз гыса, јыгчам, мәзмунлу кириш сөһбәтиндә Совет өлкәсинин бүтүн дүнјада сүлһ вә демократиянын дајағы олдуғуну шакирдләрә изаһ едир. Ејни заманда Ағәли мүәллим Сәмәд Вургунун Үмүмдүнја сүлһ конфрансында иштирак етмәк үчүн Авропа сәфәриндән данышыр.

Дәрсликдә верилмиш парчаны шакирдләрә охутдурур. Шакирдләр һәмин парчаны бөјүк руһ жүксәклији илә охујур.

91

лар. Бурада мұәллим поеманын бәдин хүсусијјәтләрини дә (вәзн, мәчәз, тәшбиһ, истиарә вә с.) шакирдләрлә бирликдә ајдынлашдырыр.

Шакирдләр дәрсдә «Зәнчинин арзулары» поемасындан охунмуш парчанын бир һиссәсини дә мүстәгил әзбәрләјирләр.

Ағәли мұәллим шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәси илә тәкчә дәрсдә дејил, һәмнин мөвзуа һазырлыг дөврүндә дә чидди мәшгул олур. Јени дәрсә һазырлашаркән о, кечәчәји әсәрин идеја-сијаси чәһәти һаггында фикирләшир, әләвә материал охујур вә бунлары күндәлик планда гејд едир.

Габагчыл әдәбијјат мұәллимләри «Низами јарадычылығынын бәдин хүсусијјәтләри», Нәриман Нәримановун «Баһадыр вә Соһа», Сәмәд Вурғунун «26-лар», М. Ә. Сабирин «Бејнәлмиләл» ше'рини кечәркән дә бејнәлмиләлчилик, халглар достлуғу вә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинә әдәбијјат дәрсләриндә даһа кениш јер верирләр. Онларын да ардычыл оларат вердикләри мараглы, јығчам изаһатлар, халглар достлуғуна аид кәтирдикләри мисаллар, шакирдләрлә апардығлары мезмунлу мүсаһибәләр онларын шүүрунда белә бир идејаны мөһкәмләндирир: халглар дост оlanda, дар күндә әл-әлә верир, чийин-чийинә биркә мүбаризә апаранда даһа күчлү вә јенилмәз олурлар.

V—VIII синифләрин әдәбијјат дәрсликләриндә шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәсиндә истифадә етмәк үчүн башга мөвзуларда да бәдин әсәрләр (вә ја онлардан парчалар) верилмишидр. Габагчыл әдәбијјат мұәллимләри белә әсәрләрдән дә јери кәлдикчә дәрсләриндә истифадә едирләр.

Мәсәлән, V синифдә А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди», Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гугусу», И. С. Туркеневиң «Муму»; VI синифдә А. С. Пушкинин «Чапајевә», Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести» («Баһар» адлы парча); VII синифдә «Нуширәван вә бајғушларын сөһбәти», Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» вә с. әсәрләр мүхтәлиф мөвзуларда јазылмышдыр. Бу әсәрләр кечмиш чәмијјәтин ејибләрини, истисмарчы синифләрин зәһмәткешләрә гаршы зүлм вә әсарәтини вә с. ифша етмәк шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәсинә тә'сир едир. Әдәбијјат мұәллимләри һәмнин әсәрләрин тәһлилиндә бу мәсәләјә хүсуси фикир верирләр.

А. Сәһһәтин «Вәтән» ше'ри VI синифдә тәдрис олунур. К. һејдәров (Ленин рајону, 155 нөмрәли мәктәбдән) бу кичик

һәчмли лирик ше'ри тәһлил едәркән әсәрдәки вәтәнпәрвәрлик һиссләрини, шаирин Вәтәнә олан сәмими мәһәббәтини шакирдләрә изаһ едир.

Ше'ри тәһлил едәркән шакирдләрин диггәтини ашағыдакы мисралара чәлб едир:

Көнлүмүн севкили мәһбуби мәним
Вәтәнимдир, вәтәнимдир, вәтәним.
Вәтәни севмәјән инсан олмаз,
Олса, о шәхсдә вичдан олмаз!

Бурада Камал мұәллим шакирдләрин диггәтини Вәтән мәһәббәтинин әвәзедилмәз, мүгәддәс олдуғуна чәлб едир. Вәтәни севмәјәнләри, ону сатанлары, өз шәхси мәнфәәтләри вә һәјәти үчүн дүшмәнә гаршы мүбаризәдән чәкиләнләри горхаг, рәзил, вичдансыз адландырыр.

Бунунла јанашы, мұәллим ше'рин дил, ифадә хүсусијјәтләрини, онун тәрбијәви әһәмијјәтини дә шакирдләрлә бирликдә ајдынлашдырыр.

Тәчрүбә кәстәрир ки, әдәбијјат мұәллимләри кечдикләри бәдин әсәрләрдәки сурәтләри тәһлил едәркән ашағыдакылары нәзәрә алырлар:

1. Сурәт һансы синфин, чәмијјәтин нүмајәндәсидир.
2. Сурәт әсәрдә кимләрә хидмәт едир?
3. Сурәтин һансы заһири әләмәтләри вә дахили-мә'нәви хүсусијјәтләри вардыр?
4. Сурәтин дахили вә харичи әләмәтләри арасында ујғунлуг вә тәзадлар нәдән ибарәтдир?
5. Тәһлил едилән сурәтин әсәрдәки мөвгеји нәдән ибарәтдир?

6. Сурәтин әсәрдәки башга сурәтләрлә әлагәси?
7. Јазычынын һәмнин сурәтә мүнәсибәти?
8. Сурәтин совет охучуларына нә тә'сирин ола биләр? -

Мәһз она көрә дә һәмнин мұәллимләрин дәрс дедикләри шакирдләр истәр синифдә, истәрсә дә синифдәнхарич вахтларда охудуғлары әдәби әсәрләрдә раст кәлдикләри сурәтләри дүзкүн тәһлил едир вә гијмәтләндирирләр.

Суалларыңызга чаваб веририк

1. БУ, ҺӘГИГӘТӘН ЧӘТИН ГАЈДАДЫР.

-и шәкилчиси илә әмәлә кәлән сифәтләрини җазылышында шакирдләр тез-тез сәһвләрә җол верирләр. Белә сәһвләри арадан галдырмага мүүллим чох әмәк сәрф етмәли олур. Гаршыҗа чыхан бу чәтишлиҗин сәбәбини аҗдынлашдырмагынызы хаһиш едирәм.

Б. ҺҮСЕЈНОВА.

Гусар раҗону.

Бу, доғрудур ки, шакирдләрде кеч формалашан орфографик вәрдишләрден бири дә исим көкләриндән сифәт әмәлә кәтирән -и шәкилчисини җазылышы илә әлагәдардыр. Чохлу миғдарда фактлар кәстәрир ки, орта мәктәбин сон синифләриндә дә шакирдләрин мүүҗән гисми өз җазыларында һәмин гаҗда илә әлагәдар сәһвләрә җол верирләр. Бунун сәбәбини нә илә изаһ етмәк олар?

Методик әдәбиҗатда геҗд олуан мұлаһизәләрә көрә сифәт дүзәлдән -и шәкилчисини җазылышында җол верилән сәһвләр, әсасән, ондан ирәли кәлир ки, шакирдләр һәмин шәкилчиләри исмин тә'сирлик һал шәкилчиләри илә (-ы, -и, -у, -ү), җахуд үчүнчү шәхс тәкин еҗни формалы мәнсубиҗәт шәкилчиләри илә гарышдырырлар. Әлбәттә, бу, тамамилә доғрудур. Лакин бә'зи методистләр (мәсәлән, педагожи елмләр намизәдләри М. Һәсәнов, Һ. Һүсејнов вә башгалары) мәсәләҗә, бир нөв, заһири чәһәтдән җанашмага үстүилүк верирләр (бу меҗли биз V, VI синиф мүүллимләрини дәрсләриндә дә мұшаһидә едирик). Онларын гаршыҗа геҗдуглары әсас «тәләб» бундан ибарәтдир: шакирд билмәлидир ки, сифәт дүзәлдән -и шәкилчиси бир вариантда җазылмасына вә сөздүзәлдичи шәкилчи олмасына көрә исмин еҗни формалы мәнсубиҗәт вә һал шәкилчиләриндән фәргләнир. Мәсәләҗә төкчә бу бахымдан җанашылмасы ән җахшы һалда, һәмин шәкилчиләрини заһири мұтаҗисәсинә шакирдләрин дигтәтини чәлб етмәклә мөһдудлашыр.

Алардығымыз ахтарышлар вә тәчрүбәләр кәстәрмишдир ки, сифәт дүзәлдән -и шәкилчиси вә онун җазылышынын мәнимсәнилмәсинә һеч дә садә бир просес кими бахмаг олмаз. Бу просесдә, һәр шеҗдән әввәл, һәмин шәкилчинин, гошулдугу сөзә вердиҗи грамматик мәнәни вә онун җазылышча дәр д ч ү р җ а

зылан охшар шәкилчиләрдән фәргини шакирдләрин әсаслы сурәтдә дәрк етмәсинә наил олмаг лазымдыр. Бунун үчүн онларын (шакирдләрин), башлыча олараг, ашагыдакы кординатлар үзрә комплекс биликләрә җиҗәләнмәси тә'мин едилмәлидир.

а) -и шәкилчиси илә дүзәлән сөзләрин сифәт ол дугуну әсасландыран әләмәтләр: сифәтин суалларына чаваб олмасы, әшҗа билдирән сөзүн әввәлиндә ишләнмәси, чүмләдә тә'җин вәзифәсиндә чыхыш етмәси. Бу кординат үзрә шакирдләрә вериләчәк мөҗдуматы конкрет дил фактларынын мұтаҗисәли тәһлилдән башламаг даһа сәмәрәли нәтичә верир. Һәмин мәсәдлә V синифдә ашагыдакы нүмунәләр үзәриндә иш апармаг олар:

гәдим > абидә
тарихи >

һирсли > адам
әсәби >

Мүүллимин вердиҗи истигамәтә әсасән, шакирдләр а) әввәлчә, һәмин нүмунәләрдәки сифәтләри тапыб онларын нә үчүн мөһз сифәт ол дугуну әсасландырыр; б) сонра биринчи нүмунәдәки гәдим вә тарихи, икинчи нүмунәдәки исә һирсли вә әсәби сифәтләрини гурулушуна көрә мұтаҗисә едир; в) нәһәҗәт, тарихи вә әсәби сөзләриндә -и шәкилчисини сифәт дүзәлдән шәкилчи олмасы нәтичәсини чыхарырлар.

б) -и шәкилчисини җалныз бә'зи исимләрә гошулараг сифәт дүзәлдә билмәси. Бу мәсәдлә шакирдләрә «гарышыг типли» исимләр вериб, -и шәкилчиси вәсәтәсилә сифәт дүзәлдәрәк (бирләшмә дахилиндә) ишләтмәҗи тәклиф етмәк олар. Мәсәлән, китаб, ингилаб, дәниз, лазым, һәҗат, мөктүб, әдәб, әсәб, ушаг, инсан, улдуз, шимал, чәнуб.

Шакирдләр, тәхминән, бу кими бирләшмәләр тәртиб едиб җазырлар: ингилаби һадисә, лазыми тәдбир, һәҗати мәсәлә, әдәби әсәр, әсәби адам, инсани һисс, Шимали Гафгаз, Чәнуби Америка.

в) Саитлә битән исимләрдән сонра һәмин шәкилчинин -ви шәклиндә ишләнмәси (мәсәлән, тәрбиҗәви, сыравн вә с.).

г) -и (-ви) шәкилчисини исмин тә'сирлик һал вә үчүнчү шәхс тәкин мәнсубиҗәт шәкилчиләриндән фәргли чәһәтләри. Геҗд етмәк лазымдыр ки, һәмин мәсәдлә апарылачаг мұтаҗисәнин еффеktivлиҗи дидактик материалын мәсәдәмүвафиг сечилмәсиндән чох асылыдыр. Бу ишдә әсас тәләб бундан ибарәт олмалыдыр ки, а) лазыми сөзләр (үзәриндә мұтаҗисә апарылачаг сөзләр) мүтләг чүмлә вә җа бирләшмә дахилиндә верилсин, б) мұтаҗисә үчүн сечиләчәк объектләр еҗни сөзлә бағлы олсун. Нүмунәләр:

(нә?)

1. Шаирин һәҗаты

(нәҗи?)

һәҗаты көзәлләшдирәнләр

(нечә?)

һәҗати һадисә

- (н ә?)
 2. Ушагын тәрбијәси
 (н ә ј и?)
 тәрбијәни гијмәтләндирмәк
 (н ә ч ү р?)
 тәрбијәви тәдбир

Бу кими әјәни мисаллар үзәриндә апарылан мұтајисә нәтичәсиндә мұәјјән едилір ки, а) -и шәкилчиси вәситәсилә исимләрдән дүзәлән сифәтләр һәмин исимләрин мұвафиг формаларына јалынз заһири чәһәтдән охшајыр; б) һәмин формалары әмәлә кәтирән шәкилчиләр аһәнк ганунуна ујғун олараг дәрд чүр јазылдыгы һалда, сифәт дүзәлдән -и шәкилчиси бир варианатда јазылыр; в) саитлә битән исимләрдә үчүнчү шәхс тәкин мәнсубијјәт шәкилчисиндән әввәл «с», тә- сирлик һал шәкилчисиндән әввәл исә «н» битишдиричи саитләр ишләндији һалда, онлар сифәт дүзәлдән «-ви» шәкилчисини тәбул едә билмирләр; демәк, бу заман заһири фәргләр өзүнү даһа бариз шәкил- дә кәстәрир.

г) -и (-ви) шәкилчиси илә дүзәлән сифәтләрин -ы, -и, -у, -ү шәкилчиләрилә дүзәлән сифәт вә исим- ләрдән фәргләnmәси. Әслиндә -и шәкилчиси илә әмәлә кә- лән сифәтләрин јазылышыны мәнимсәмәкдә ән бөјүк чәтинлик мәнз бурадән ирәли кәлир. Ахы нечә олур ки, тәхминән, ејни гурулушлу һәјәти, әхлаги, низами, лазыми вә с. сифәтләр бирвариантлы -и шә- килчиси илә; шабалыды, дарчыны, дәрбәнди, новрузу, күмүшү сөз- ләри исә дәрвариантлы -ы, -и, -у, -ү шәкилчиләри илә јазылыр? Ети- раф етмәк лазымдыр ки, орфографик бахымдан бир-биринә зидд олан бу гәјдалары дәрк етмәк вә јадда сахламаг асан дејил. Әкәр -и шә- килчиси илә әмәлә кәлиб, көкүнүн сон саити галын саит олан сөз- ләрдә шәкилчини ифадә едән [и] саитинин шәјли архада (арха дилдә) тәләффүз олундуғуну¹ да нәзәрә алсаг² бу чәтинлији даһа ајдын шә- килдә тәсәввүр едә биләрик. Көрүнүр, бәлкә дә буна көрәдир ки, 1972-чи иләдәк³ орта мәктәбин Азәрбајчан дили програмы вә дәр- ликләриндә -ы, -и, -у, -ү сөздүзәлдичи шәкилчиләринин ады белә чә- килмәмишдир. Лакин, шүбһәсиз ки, буну «вәзијјәтдән чыхыш јолу» һесаб етмәк доғру сајыла билмәз. Һәр шәјдән әввәл, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, сөз јарадычылығында һәмин шәкилчиләрин ролу даһа бөјүкдүр вә бунларын вәситәсилә әмәлә кәлән сөзләр дилимиздә да- һа чохдур: шабалыды, зоғалы, дарчыны, михәји, зәфәраны, сүрмәји, гәһвәји, күмүшү, гызылы, дәмри, бугдаји; чейраны, вағзалы, новрузу вә с. Профессор С. Чәфәров белә сөзләри дәрд мәна групуна ајы- рыр: 1) мусиги мөгәмларыны билдирән исимләр; мәсәлән, чейраны, вағзалы, гәјтагы вә с. 2) рәнк билдирән сифәтләр; мәсәлән, гәһвәји, дәмри, бугдаји, шабалыды, күмүшү вә с. 3) дад билдирән исимләр; мәсәлән, туршу, ширни вә с; 4) хүсусијјәт билдирән исимләр; мәсә-

¹ Бах: А г а м у с а А х у н д о в, Азәрбајчан дилинин фонемләр системи. «Маариф» нәшријјаты, Бақы, 1973, сәһ. 112.

² Белә һалда и сәси ассимилясија һадисәси нәтичәсиндә, тәхми- нән [ы] шәклиндә тәләффүз олунур; мәсәлән, ингилаб[ы] һадисә, һәјәт[ы] мәсәлә вә с.

³ Бах: А. А х у н д о в, Б. Ә һ м ә д о в, Азәрбајчан дили, 5—6-чы синифләр үчүн, «Маариф» нәшријјаты, 1972-чи ил, сәһ. 86.

лән, гочу, күрү вә с.¹ Бәлкүдән көрүндүјү кими, -ы, -и, -у, -ү сөз- дүзәлдичи шәкилчиләри, ән чох, сифәтләрин конкрет мәна групуна әсас тутараг, V синфин програм материалларына һәмин шәкилчиләр һатгында мәлүмат дахил едилмәси тамамилә мөгсәдәујғун олар. Мү- әмәлә кәлән сифәтләри даһа јахшы фәргләндирир вә онларын јазы- мұтајисәли шәкилдә, дәрк едилмәси онлара аид биликләрин диффе- ренсиасијјасы үчүн әлверишли имкан јарадыр. Бу дифференсиасија- формалашмасы илә нәтичәләнир:

1) исимләрдән рәнк билдирән сифәтләрин әмәлә кәлмәсиндә -ы, -и, -у, -ү шәкилчиләриндән истифадә олунур; бунлар аһәнк ганунуна көрә дәрд чүр јазылыр;

2) -и шәкилчиси илә әмәлә кәлән сифәтләр исә әшјаја мәхсус башга әләмәтләри билдирир; бу шәкилчи аһәнк ганунуна табе олма- дан бир чүр јазылыр;

3) саитлә битән исимләрдән сонра -ы, -и, -у, -ү шәкилчиләри -ји, -ји, -ју, -ју шәклиндә, -и шәкилчиси исә -ви шәклиндә ишләнир.

2. «ДАЛДАН АТЫЛАН ДАШ ТОПУҒА ДӘЈӘР».

Сәһвләр үзәриндә иш үчүн ај- рылмыш саатда әкәр шакирд өз јохлама јазысындакы сәһвләрнин дүзкүн баша дүшүрсә, бу кејфијјә- тинә көрә һәмин дәрсдә вердији чаваблары мүсбәт гијмәтләнди- рмәк олармы?

Ч. ЧӘФӘРОВ.

Дашкәсән рајону.

Мәлүмдур ки, шакирдин јазыда сәһвләрә јол вермәси мұәјјән сәбәбләрлә бағлыдыр. Белә сәбәбләрдән бири онун бу вә ја дикәр гәј- даја аид вәрдишинин мөһкәм олмамасы илә изаһ едилир. Ахы вәр- диш бачарыгларын автоматлашмыш формасы демәкдир. Әкәр шакирд гәјданы јахшы билирсә, һәтта мұәллимин кичик бир ишарәсинә еса- сән өз јазысындакы сәһви дәрһал баша дүшүрсә, бу о демәкдир ки, онун һәмин гәјдаја аид билик вә бачарыгы гәнаәтбәхшдир, лакин вәр- диши јохдур (јахуд мөһкәм дејил). Унутмаг олмаз ки, шакирдин јазы- лы савады онун мәнз вәрдишләринин мөһкәмлији дәрәчәси илә өлчү- лүр. Буна көрәдир ки, шакирдин јазыда бурахдыгы сәһв (механики сәһвләр мүстәсна олмагла), нечә дејәрләр, өз сәһвлијиндә галыр. Сонрадан онун сәһвә јол вердијини баша дүшмәси бир даһа һәмин гәјдада сәһв бурахыб-бурахмајачагына тәминат вермир. Лакин бу, јәни шакирдин өз сәһвини баша дүшмәси һәр һалда мүсбәт амил- дир. Мұәллимин бу мүсбәт амилә истинадән шакирди нәзәрдә тутулан гәјда илә әләгәдәр чалышмалар үзәриндә ишләмәјә тәриқ етмәли-

¹ С. Чәфәров, Азәрбајчан дилиндә сөздүзәлдичи вә сөздә- јишдиричи шәкилчиләр. «Маариф» нәшријјаты, Бақы, 1968, сәһ. 44.

дир. Һәм дә Јалныз бир дэфә јох. дэфәләрлә; о вахта гэдәр ки, онун һәмнин гајдаја аид вәрдиши автоматлашмыш формаја дүшсүн.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, шакирдләри савадлы јазмаға өјрәтмәкдә бә'зи мүәллимләримизин мүвәффәғијјәтсизлији мәһз бу мәсәләјә онларын дүзкүн јанашмамасы илә әләгәдардыр. Белә ки, һәмнин мүәллимләр өз вәзифәләрини шакирдләрә мүвафиг билдикләр вермәк вә лазыми бачарытлар ашыламагла битмиш һесаб едирләр. Буна көрәдир ки, онларын шакирдләри бу вә ја дикәр гајданы шифаһи олараг дүзкүн изаһ едә билдикләри һалда, вәрдишләри мөһкәм олмадығы үчүн јазыда сәһвләрә јол верирләр. Белә сәһвләри арадан галдырмаға јалныз тәмринләр апарылмагла, демәк, ејни гајданы шакирдләрә јазыда дэфәләрлә тәтбит етдирмәклә наил олмаг мүмкүндүр.

Беләликлә, дејиләнләрдән нәтичә чыхармаг чәтин дејил, ки, шакирдин јазыда сәһвә јол вермәси илә бир күн сонра һәмнин сәһви «көрә билмәси» бир-бириндән фәргли просесләрдир. Одур ки, икинчиси һеч дә әввәлинчисини дә'ф едә билмәз; аталар демишкән «Далдан атылан даш топуға дәјәр». Сәһвләрин тәсһийинә аид мәшғәләләрдә шакирдләрин, әкәр тә'бири чәизсә, ән ә'ла чаваблары белә онун јохлама јазысына верилмиш гијмәтә тә'сир көстәрә билмәз. Лакин әкәр мүәллим лазым көрәрсә, һәмнин мәшғәләдә бу вә ја дикәр шакирдә (чавабларынын дүзкүнлүјүнә, мәшғәләдә фәал иштиракына көрә) чәри гијмәт јаза биләр.

3. ҺАНСЫ ДҮЗКҮНДҮР?

1) Мүәллим јолдашларым арасында кичик бир мәсәлә үзәриндә бөјүк мүбаһисәмиз олды, бә'зиләримиз «Кировабәд» сөзүнү «Кировабәд», бә'зиләримиз исә «Кировабәд» шәклиндә сәтирдән сәтрә көчүрмәјин дүзкүн олдугуна тәрәфдар чыхдыг. Булардан һансы дүзкүндүр?

М. ӘМИРАСЛАНОВ.

Ханлар рајону.

2) Бә'зи јолдашлар «мағаза» сөзүнү «мағаза» шәклиндә јазмағын даһа доғру олдугуну әсәсләндирәрлар. Бу вариантлардан һансы даһа дүзкүндүр?

Д. ДҮНЈАМАЛЫЈЕВ.

Шаһбуз рајону.

1. «Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары»нда көстәрилмишдир ки, биринчи компоненти самитлә битиб, икинчи компоненти сайтло башланан мүрәккәб сөзләрин сәтирдән сәтрә кечирилмәсиндә ашағыдакы гајда көзләнилмәлидир:

98

јарымада
газајағы
Сабирабад
Мәммәдәли

јарым-ада
газ-ајағы
Сабир-абад
Мәммәд-әли...

Бурадан ајдындыр ки, Кировабәд сөзү сәтирдән сәтрә Кировабәд шәклиндә кечирилмәлидир. Лакин бунунла јанашы, е'тираф етмәлијик ки, һәмнин гајда јазы тәчрүбәсиндә, әкәр тә'бири чәизсә, о гәдәр дә нүфуз газана билмәмишдир. Белә сөзләрин сәтирдән сәтрә кечирилмәсинә дәври мәтбуатда да надир һалларда риәјәт едилир. Нәзәрә алынмалыдыр ки, сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәсиндә, бир һәв, мүстәсналыг тәшкил едән бу гајда орта мәктәбин Азәрбајжан дили курсунда да өз әксини тапмамышдыр. Бүтүн бунлара көрә һәмнин гајда илә әләгәдар «сәһвләр» шакирдләрин јазылары гијмәтләндириләркән нәзәрә алынмыр.

2. Бизим орфографијамизда етимоложи принципә һеч вахт үстүнлүк верилмәмәлидир. Һәр бир сөзүн јазылышыны мүәјјәнләшдирмәкдә, башлыча олараг, фонетик-морфоложи принцип әсәс тутулмушдур. Әкәр етимоложи принципә истинад едилсә иди, мәсәлән, **еркәк, бүнөврә, чәһрајы, күчүк** вә с. сөзләри мәһз бу шәкилдә дејил, **әркәк** («әр» сөзү илә әләгәдардыр), **бинөврә** («бина»), **чәһрајы** («чәһрә»), **кичик** шәклиндә јазмаг лазым көрүләрдир. Бу бахымдан **мағаза** сөзүнү «мағаза» шәклиндә јазмағын дүзкүн олдугуну әсәсләндирмаг чәтиндир. Һәмнин сөзүн г илә дејил, ғ илә јазылышынын гәбул олунамасында, ајдын мәсәләдир ки, фонетик принцип әсәс тутулмушдур. Мә'лум олдугу үзрә, «мағаза» әрәб мәншәлидир. Рус дилиндә о, **магазин** шәклиндә ишләдилир. Азәрбајжан дилиндә дә шифаһи нитгдә чох заман **мағаза** јох, **магазин** ишләдилмәсинә тәсадүф едилир. Мүәллим С. Рзајев ејни сөзүн «мағаза» вә «магазин» вариантларындан икинчисинә үстүнлүк вермәкдә¹, фикримизчә, тамамилә һағлыдыр. Чунки, Јухарыда гејд етдијимиз кими, һәмнин сөзүн «магазин» формасында олан варианты шифаһи нитгдә даһа чох үмумиләшмишдир вә о, әввәлинчи вариантына ишбәтән, даһа зәриф шәкилдә сәсләнир. Лакин нәзәрә алынмалыдыр ки, бу мүлаһизәнин объектив әсәси олса да, она аңчаг тәклиф кими бахылмалыдыр. Шакирд јазыларында бунунла әләгәдар гаршыја чыхан «сәһвләри» мүәллим тәсһий етмәли, лакин јазынын гијмәтләндирилмәсиндә нәзәрә алмамалыдыр.

4. НЕЧӘ ТӘҖЛИЛ ЕТМӘЛИ?

1) Ашағыдакы чүмлә гурулушуна көрә нечә чүмләдир? Онун сон һиссәсиндәки «фачнәли» сөзү һансы чүмлә үзвү һесаб едилмәлидир?

«Нәзакәти — көмәк, дујдугу — әзаб, сон гисмәти фачнәли өлүм олды».

М. ӘЛИЈЕВ.

Чәлилабад рајону.

¹ Дилә мөдәнијјәти. Азәрбајжан ССР ЕА-нын нәшријјаты, 1972, сәһ. 45.

2) Хайиш едирэм ашагыдакы чүмлөнү чүмлө үзлөрүнө көрө тәһлил едәсини:

«Үмүми» [тәтлә, комсомол мөвзү-су совет ше'ри тарихида һәмшишә гүрүрлә сәсләнән вә шакирдләр-иниән ән чох дигтәт Јетирдији са-һә олмушдур».

Н. ӘЛИРЗАЈЕВ.

Нахчыван МССР.

3) «Ташшырыгы Јеринә Јетир-мәк шакирдин борчудур» чүмләси-ни синтактик чәһәтдән нечә тәһ-лил етмәк ләзымдур?

Н. МӘММӘДОВ.

Шаки рајону.

1. Әкәр һәмшн чүмләннн үслуби либасыны атсаг, онун чылпаг көркәми бу шәклә дүшәр: Онун нәзакәти көмәк олду, онун дујдугу азаб олду, оқун сон гисмәти фәчнәли олум олду.

Өнәришнчә, бу кышн чүмләләрнн үслуби «көркәмини» нәзәрә алмадан ошлары грамматик чәһәтдән тәһлил етмәк чох чәтиндир. Белә һалларда грамматик тәһлиллә үслуби тәһлиллә узлашдырмаг лә-зым калыр. Мәсәләжә бу чүр Јанашылмасы, һеч шүбһәсиз ки, дили-мәшнн үслуби кышкыларынн өјрәнмәк бахымындан да сон дәрәчә ма-рағлы вә әһәмқијәтлидир.

Тәһлилә үчүн тәклиф олунмуш чүмләжә бу чәһәтдән Јанашдыгда, мәрәјән етмәк чәтин дејил ки, һәмшн чүмлә өз гурулушуна көрә та-бәсишә мүрәккәб чүмләдир. Үч компонентдән ибарәтдир: 1) **Нәзакәти**— көмәк (Јә'ни онун нәзакәти, нәзакәтли фәалијјәти башгаларына фәјда верди). 2) **дујдугу**— азаб (Јә'ни көрүб дујдугларындан азаб чәкди). 3) **сон гисмәти фәчнәли олум олду**. Бу компонентләрдән һәр биринин өз субъекти вә предикаты вардыр. Әввәлиңчи компонентдә **нәзакәти**— мүбтәдә, **көмәк**— хәбәрди; икинчидә **дујдугу**— мүбтәдә, **азаб**— хәбәр, үчүнчүдә исе **гисмәти**— мүбтәдә, **олум олду** сөзләри хәбәр вәзифәси-ни дашыр. Һәмшн чүмләдәки сон сөзүнүн тә'јин олмасы шүбһә-сиздир. **Фәчнәли** сөзү исе фә'ли хәбәрлә бағлы олдугу үчүн, Јәгин ки, ону чохлары зәрфлик һесап едирләр. Ләкин бизим фикримизчә, һә-мишн чүмләдә **фәчнәли** сөзү тә'јин вәзифәсиндә чыхыш едир. Чүнки о, «өлүш олду» хәбәриннн (мүрәккәб хәбәрнн) Јалныз биринчи һиссәси илә, демәк, исимлә бағлыдыр. Јери кәлмишкән гејд етмәк ләзымдыр ки, кидијәдәк истәр нәзәри, истәрсә дә методик өдәбијјатда мәсәләжә бу шәкләдә Јанашылмамышдыр; сон компоненти фә'ллә ифадә едилән мүрәккәб хәбәрләре аид тә'јинедичи сөзләр (чүмлә үзләрнн) һәмшишә зәрфлик кими изаһ олунмушдур. Мәсәлән: **О, бөјүк һүнәр көстәрди**. **Ордунуз** исимсиз зәфәр газанды вә с. кими чүмләләрдә **бөјүк**, **и-симсиз** сөзләри зәрфлик кими изаһ олунмушдур. Мәкәр һәмшн сөзләр **һүнәр көстәрди**, **зәфәр газанды** хәбәрләринә бүтөвлүкдәми аиддир? Бизчә, гәтијјән јох. Јалныз **һүнәр** вә **зәфәр** сөзләри илә, демәк, һә-мишн чүмләләрдәки мүрәккәб хәбәрләринн анчаг биринчи компоненти илә бағлыдыр. Буна көрәдир ки, гејд етдијимиз сөзләри зәрфлик јох, тә'јин һесап етмәк даһа дүзкүндүр.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, Азәрбајҗан дилинә тә'јиннн бу вә Ја-дикәр мүрәккәб чүмлә үзвүндәки компонентләрдән Јалныз биринә аид ола билмәси хүсусијјәтинә башга һалларда да тәз-тәз тәсадүф олунур. Буну үчүнчү нөв тә'јини сәз бирләшмәләри илә ифадә олунан чүмлә үзләрнндә чох ајдын мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Мисаллара дигтәт Јетирәк:

1) **Фәргләнән команданын үзләрн** мүкафат алдылар.

2) **Команданын фәргләнән үзләрн** мүкафат алдылар. Ајдындыр ки, бу чүмләләрнн һәр икисиндә мүбтәдә **команданын** үзләрн бирләшмәсидир. **Фәргләнән** сөзү әввәлиңчи чүмләдә мүбтә-даннн биринчи компонентини, сояраки чүмләдә исе икинчи компо-нентини тә'јин едир. Елә буна көрә дә һәмшн чүмләләрнн мәзмуну тамамилә бир-бириндән фәргләнәр.

2. Әввәлән, гејд етмәји ләзым көрүрүк ки, тәһлил үчүн тәклиф олунан чүмлә үслуби бахымадан нөтсанлыдыр. Белә ки, «мөвзү»ну «саһә» һесап етмәк, фикримизчә, о гәдәр дә дөгит дејил. Буна нәзәрә алмасаг, **комсомол мөвзүсү** вә **саһә олмушдур** сөзләри чүмләннн баш үзләрнн һесап едилмәлидир.

Бундан әввәлки чүмләннн тәһлиллә әләгәдәр гејд етдикләри-мизә әсасән, «гүрүрлә сәсләнән» вә «шакирдләримизин ән чох диг-гәт Јетирдији» фә'ли сифәт бирләшмәләри (белә бирләшмәләр чүмлә-нин бүтөн бир үзвү кими тәһлил олунур) хәбәрнн («саһә олмушдур») биринчи компонентинн («саһә» сөзүнүн) һәмчинсә тә'јинләри сајыл-малыдыр. Ејни чүмләдәки дијәр сөзләрә кәлдијдә исе, мүбаһисәсиз-дир ки, «совет ше'ри тарихида» (нәдә?) бирләшмәси — **тама-м-лыг**. «Һәмшишә» сөзү исе зәрфлик дир.

3. «Ташшырыгы Јеринә Јетирмәк шакирдин борчудур» чүмләси чохсөзлү олмасына бахмајараг, мүхтәсәр чүмләдир; Јалныз баш үз-ләрдән ибарәтдир. Белә ки, һәмшн чүмләдә «шакирдин борчудур» сөз-ләри үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунмуш **мү-рәккәб хәбәр**. «Ташшырыгы Јеринә Јетирмәк» сөзләри исе мәс-дәр бирләшмәсиндән ибарәт **мүрәккәб мүбтәдә**дыр.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУЖУН

ИСЛАМ ИДЕОЛОГИЈАСЫ ВЭ ОНУН ТЭНГИДИ

Л. Н. Брежнев Сов.ИКП-нын XXIV гурултагына hesabat ма'рузэ-синде кестериндилер: «Инсанларын шуурунда вэ хэрэкэтлэринде кечмишини галыглары адландырдыгымыз шејлэрэ гаршы мүбаризэ партиядан, чэмийјетимизни бүтүн шуурлу габагчыл гүввэлэринден даим диггэт талэб едэч бир ишдир» (Бах: Сов.ИКП XXIV гурултагынын материаллары, Азәрнөшр, 1972, сәһ. 91).

Кечмишини эң давамлы вэ зәрэрли галыгларындан бири, Гэм дэ чох зәрэрлиси дин вэ дини е'тигаддыр.

Дин, дини е'тигад вэ идеокијанын галыгларына гаршы мүбаризэ совет адамларынын коммунист дунјабахышынын формалашмасына, ма'нави камиллиги вэ эхлаги зэнкинлијине көмөк едир вэ онларын инкишаф етмиш социализм чэмийјетинде фэалијетинини сэмэрэлилијини артырыр.

Бу бахымдан «Маариф» нәшријатынын «Атеизм мәсәләлэри» сериясында нәшр етдији Г. Мустафајевини «XX әсрин әввәллэринде Азәрбајчанда ислам идеолокијасы вэ онун тэнгиди» адлы китаб диггэти чөлб едир.

Китабда XX әсрин әввәллэринде Азәрбајчанда мүлкәдар-буржуа иттифагы зәмининде ислам идеолокијасы вэ сијасәтинин, һабелә панисламизмин маһийјети, ислам илә милләтчилијин, онун мүасир буржуа мүбәллицлэринин тэнгиди марксизм-ленинизм методолокијасы әсасында шәрһ едилмишдир.

Китаб беш фәсильдән ибарәтдир.

Биринчи фәсильдә «XX әсрин әввәллэринде Азәрбајчанын итти-сәди-ичтимал, сијаси-ма'нави һәјаты вэ ислам», икинчи фәсильдә «Пан-исламизм», үчүнчү фәсильдә «Ислам вэ милләтчилик», дөрдүнчү фәсильдә «Ислам, мүлкәдар-буржуа партијаларынын идеолоки сијаси күчү вэ бешинчи фәсильдә «Ислам гаршы мүбаризэ вэ онун әсас истигамәтлэри» мәсәләлэриндән бәһс олунур.

Китаба саһбаһлы кириш дэ верилмишдир.

Мүәллиплэринин әлми-атеизм тарихи вэ нәзәријәсини, хусусилә Азәрбајчанда ислам идеолокијасына гаршы мүбаризэ проблемини ој-рәймәк вэ мүасир шәрһитдә атеизм тәрбијәси ишиндә һәмин китабдан әсаслы мәнбә кими истифадә едә биләрләр.

ЕЛМИН ДИИДӘН УСТУНЛУЈУ

Сов.ИКП МК-нын гәрарында (1954) дејилер: «...тәбиәтдә вэ чэмийјетини һәјатында эң мүһүм һадисәлэрин, мәсәлән, кәинәтнин гурулушу, Јер үзүндә һәјатын вэ инсанын әмәлә кәлмәси мәсәләлэрини астрономија, биолокија, физиолокија, физика, кимја вэ башга елмилер сәһәсиндә өлдә едилән, тәбиәт вэ чэмийјетини инкишафы һаггында материалист баһышларын дүзкүнлүлүгү тәсдиг едән наилијәтлэрини сәдә бир шәкildә изаһ едилмәси әлми-атеизм тәблиғаты үчүн әсас кәтүрәмәлидир».

Бу бахымдан «Азәрнөшр»ни бурахдыгы (1966) «Елми һәггигәт вэ дини е'тигад» адлы китабча диггэти чөлб едир.

Китабтаһы схудугда ајдын етмәк олар ки, бизи эһатә едән мүһитин— чаһлыларын, дағларын, дәннелэрин, битки вэ сәирәлэрини нечә вэ нә заман Јаранмасыны дәрк етмәк әсрләр бөјү инсан шууруну мәшгул едән әсас мәсәлә олмушдур. Ибтидан инсан тәбиәтини гаһуаујулулуғуну дәрк едә билмәдијиндән һәјатда «е'чақкар» бир гүввәнин зарлыгына ишанырды. Бу јанлыш тәсәввүр онда јанғын, туфан, даштын вэ сәирә кими тәбиәтин амансыз кортәбии һадисәлэри гаршысында ибтидан инсанын аччалыји, горхагылыг вэ итәткарлыгы кими дини һиссләр Јарадырды.

Тәбиәтин әсрарәнкизлији вэ гүдрәти, ибтидан инсаны тәјәлән јаратдыгы наәмәлум е'чақкар гүввә гаршысында јалварыб кејирхаблыг вэ мәрһәмәт диләмәјә мәчбур етмишдир. Буһунла да ибтидан инсан динни тәмәл дашыны езүнүн наданлыг вэ чәһаләт учундан өз әли илә бәргәрар етмишдир.

Инсан чэмийјетин тарихинин инкишафы илә әләгәдар һәјат һаггында топланан билик вэ тәчрүбә, чаһлы тәбиәти дүзкүн дәрк етмәјә көмөк едән елми елми елми мејдана кәлмәси илә нәтичәләнмишдир. һәјаты дүзкүн дәрк етмәји, биллик вэ тәчрүбәјә иснадән изаһ едән елми илә хурафата әсасланан дини е'тигад арасында буһларын јарандыгы дөврдән етибарән кәскин мүбаризә кетмиш вэ инди дә бу мүбаризә давам едир. Та гәдим вахтлардан әһмәткеш инсанлар аллаһларын мөвчудлијетинин үјдурма елдуғуну билмишләр. Лакин инсанлар өз фикирлэрини елми әсаслар үзрә шәрһ едә билмәдиклэриндән, дини әсасыны тәшкил едән наданлыг вэ чәһаләт үстүилүк тәшкил едирди.

Шәргин мүтәрәгги алим вэ мүтәфәккирлэри өз әлмәз әсрлэриндә динә вэ хурафата гаршы мүбаризә апармышлар. Көркәмли алим Әбу-Әли ибн-Сина, Низами Кәңчәви, Шота Руставели, Өмәр Хәјям, Бируни, Улугбәј, көркәмли шаир Нәсимини, бүјүк мүтәфәккир М. Ф. Ахундов вэ сәирлэри дини еһкамлары елми чәһәтдән тәнғид едир вэ онун, инсанлары баһаһлыг вэ чәһаләтдә сахладығыны ифша едирдиләр.

Дини ичтимал кәклэринин ајдынлашдырылмасы вэ динә гаршы гәти мүбаризә материализмин эң јүксәк формасы олан диалектик вэ тарихи материализмин мејдана кәлмәси илә бағлыдыр. Фәлсәфи әсасы диалектик вэ тарихи материализм олан мүбаризәдәки мәһдудлуғу арадан галдырарак тәбиәт вэ һәјат гаһуларын һаггында ајдын вэ әт-рафлы елми изаһ ермишдир.

Елмлә дабан-дабана эидд олан дин һәҗәтдә һәр шеҗин аллаһ тәрафиңдән мәгсәдуҗуғун сурәтдә җарадылдығыны иддиә едир.

Елм исә сүбүт етмишдир ки, һәҗәтдә һеч бир шеҗ габагчадан нәзәрдә тутулмуш мәгсәд үчүн җарадылмамышдыр. Буна корә дә һәҗәтдә җаранал һәр бир чаплы организм бир чох угурсузлуға расг кәлир. Елм еҗни заманда сүбүт етмишдир ки, һәҗәтдә сабит, дәҗишмәз һеч бир шеҗ жохдур.

Бүтүн бунлардан сонра китабчада «Һәҗәт һаггында елми һәгигәт нәдән ибарәтдир?», «Һәҗәтдә илк чаплы нечә әмәлә кәлмишдир?» башлыгылар алтында сәһбәт едән мүүллиф көстөрир ки, әсрләрлә давам едән дин халг үчүн бир тирјәк олмуш, онун мә'нәви варлыгыны кәмприш, прәлијә доғру инкишафынын гаршысыны алмагда бөҗүк бир манәәҗә чеврилмишдир. Шәрг аләминдә, хусусилә ислам дининин җаҗылдыгы әлкәләрдә, о чүмләдән Азәрбаҗчанда әсрләрлә давам едән гәсбкарлыгылар, таланлар халгы вар-јохдан чыхармыш, мәдәни-маариф очагларыны мәһв етмиш, бүтүн бунларын әвәзиндә ислам мубәллиҗләринин нәсиһәт вә моңзәләри инсанлары зүлмә, ачлыг вә жохсуллуға, һәр чүр мәһрумијәтләрә дөзмәҗә, табе олмаға чагырмыш, мүгәд-дәратыны асылы етмәҗә инандырмышдыр.

Халгларын инкишафынын буховуна чеврилмиш олан дин, мәһүмат вә хурафат җалһыз елм вә мәдәнијәтин јүксәлиши вә онун кениш җаҗылмасы илә әрадан галдырылыр.

Китабчаны охудгча даһа аҗдын баша дүшмәк олур ки, Совет Иттифагында елм вә техниканын дурмадан инкишафы, совет адамларынын мадди вә мәдәни тәләбатларынын дикәр әлкәләрин зәһмәткешләринә нисбәтәч хеҗли јүксәк олмасы нәтичәсиндә дини галыгларын тамамилә әрадан галдырылмасы иши хеҗли сүр'әтләнмишдир. Инди артыг динлә тамамилә әлагәсини кәсән тәкчә зәһмәткешләр деҗил, бир чох дин хадимләри дә диндән аҗрылмыш вә бир сыра һалларда исә онлар атеист тәблиғатчысы кими чыхыш едирләр. Бунулла белә Совет әлкәсиндә елми дүнҗәбахышынын башлыча дүшмәни олан динин ичтимаи көкләри чоҳдан мәһв едилмишдир. Лакин буна бахмаҗараг чәмијәтимиздә дини хурафат вә мәһүматын галыглары тамамилә әрадан галдырылмамышдыр.

Елми мисилсиз наилијәтләри нәтичәсиндә мүасир инсанлар дөврә — башга планетләрә јүрүш вә планетләрарасы рабитәләр җарандыгы бир дөврдә җашаҗырлар. Динин ујдурдугу аллаһлар сәлтәнәти саҗылан сәма исә инсанларын елми наилијәтләринин сынаг меҗдәһәтә чеврилмишдир.

Мүүллиф дедикләринә белә јекун вурур: динлә елм бир јерә сыга билмәз, чүнки, елм һәгигәтән тәбиәтин ганунаујғунлуғларына, мадди гарлыға вә реал һәҗәтә әсасланыр.

Китабчанын мүүллифи М. Дадашзадәдир.

АТЕИСТИН СТОЛУСТУ КИТАБЫ

Индики атом дөврүндә, космик кәмиләрин улдузлара јол ачдыгы бир дөврдә аз да олса, елә адамлар тапылыр ки, онлар кәнч нәслин сағлам фикрини мәһүмат вә хурафат, чәннәт вә чәһәннәм, чүрүк тәсәвүрләр сәлтәнәтинә јөнәлдә билирләр.

Дин вә онун тәблиғатчылары дүнҗанын бүтүн халгларынын баһына фачиәләр кәтирмишләр. Мәһз буна корәдир ки, мүтәрәғти фикири хадимләрлә җаһышы, бүтүн халгларын бәдди сөз усталары да бу үмуми дүшмәнә гаршы мұхтәлиф әдәби жанрларда мубаризә апармышлар. Дүнҗа әдәбијәтиндә, еләчә дә совет халглары әдәбијәтиндә динин халглар үтүн бөҗүк бир манәә олдуғуну ифша едән көзәл дир ки, «Маариф» нәшријәтинин җаһынарда «Кәнч атеистин китабы» диггәти чәлб етмәҗә лаҗигдир.

Бу китаба Азәрбаҗчан шифаһи вә классик әдәбијәтиндә, еләчә дә совет әдәбијәтиндә нүмунәләр дахил едилмишдир. Бәдди парчалардан әввәл К. Маркс, Ф. Енкелс, В. И. Ленин вә М. Горкинин дин һаггында фикрләриндән бәзи парчалар верилмишдир.

Бу әсәр әсасән орта мәктәбашлы шакирдләр үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Кәнч атеистләр бурада, динин тарихи вә атеизм һаггында мә'лумат ала биләр, бәдди вә публисистик әсәрләрдән парчалар, һекајәләр, ше'рләр, аталар сөзләри, дин әлеҗһинә сатирик әсәрләр тапа биләрләр. Мәсәлән, «Азәрбаҗчан шифаһи халг әдәбијәтиндә нүмунәләр» башлыгы алтында «Баҗатылар», «Аталар сөзләри», «Мәһзәкәли һекајәләр» керилмишдир.

Бөҗүк Азәрбаҗчан шаири М. Фүзулидән, «Көнүл, сәччәдәҗә басма аҗаг, тәсбиһә әл вурма» гәзәли, Г. Б. Закирдән «Гарабаг гәзиси», «Үсули вә шеҗһи-тәриғәт моллаларын һәчви», «М. Ф. Ахундова мәктублардан гарчалар» дахил едилмишдир.

М. Ф. Ахундовун «Автобиографиясы»ндән, «Кәмалүддәвлә мәктублары», «Һекајәти-молла Ибраһимхәлил кимҗакәр», «Һекајәти-мүсҗә Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ» әсәрләри, даһа сонра С. Ә. Ширвиндән, М. Ә. Сабирдән, Ч. Мәммәдгулузадәдән, Н. Нәримановдан, Јусиф Вәзир Чәмсәземинлидән вә бир чох б-дан парчалар дахил едилмишдир.

Истәр мәктәблиләр, истәрсә дә валидәләр арасында атеизм тәрбијәси апаран мүүллимләр, синиф рәһбәрләри вә һабелә пионер баш дәстә рәһбәрләри бу китадан истифадә едә биләрләр.

МӘКТӘБЛИЛӘРИН АТЕИЗМ ТӘРБИЈӘСИ

«Кәнчлик» нәшријәти С. Шәфијевин «Мәктәблиләрин атеизм тәрбијәси» адлы китабчасыны нәшр етмишдир.

Китабчанын киргшиндә деҗилир ки, кениш коммунизм гуручулуғу дөврүндә мәктәблиләрин елми-атеизм руһунда тәрбијә едилмәси буржуа әхлагынын, дин вә онларын галыгларынын әрадан галдырылмасында бөҗүк әһәмијәт кәсб едир. Мәктәблиләрин сијәси шүүрлулуғуну, ичтимаи фәаллыыны вә хурафата гаршы мубаризә әзмици мөһкәмләндирир.

Шакирдләрдә елми-атеизм дүнҗакөрүшү биләваситә тә'лим-тәрбијә просесиндә мәктәблиләрин аҗры-аҗры фәнләрин дәриндән мәнһи-сәмәләри јолу илә сифидәнкәнар вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләр вәс-тәсилә җараныр.

Елми-атеизм дүнҗакөрүшү истәр әнләдә, истәрсә дә мәктәбдә дини көрүшләрә гаршы чидди мубаризә апарылмасыны тәләб едир, мөх-

тәбләрде вә аңләләрде педагогик коллектив вә комсомол тәшкилаты елми-атенәм тәрбијәси ишини елә тәшкәл етмәлидир ки, о, шакирдләрни шуурунда, даирәмиларында көһнәлијин тәләһүрләрини ләғи етмәјә көмәк едән коммунист мәһәвијјатынын мөһкәмләмәси вә кеһишләнмәси вәсигәснә чеврилсин.

«Атенәм тәрбијәсинин форма вә үсуллары»ндан бөһс едән мүәллиф кәстәрир ки, мәктәбдә шакирдләрин елми-атенәм тәрбијәси әсәсән ики јолла: биринчиси, ајры-ајры фәнләрин тәдриси процесси, икинчиси исе синифдән вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләр вәсигәсилә апарылыр. Комсомол тәшкилаты елми-атенәм тәрбијәсиндә, бир гајда олар, икинчи јолдан истифаде едир.

Бундан сонра мүәллиф, Бақыдакы 23, 28, 31, 62 вә 147 нөмрәли, һәбелә Зағатала вә Шамаһы районларынын мәктәбләриндә шакирдләрни елми-атенәм тәрбијәси сәһәсиндә апарылан ишләрдән бөһс едир.

Даһа сонра китабчада атенәм тәрбијәсинин форма вә үсулларындан бөһс олунур. Кәстәрилер ки, бу, мәктәбдә әсәсән ики јолла: биринчиси, ајры-ајры фәнләрин тәдриси процесси, икинчиси исе синифдән вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләр вәсигәсилә апарылыр. Сонра мүәллиф һаггында дәнйштылан мәсәләләри кеһишлији илә шәрһ вә изаһ едир.

«Фәрди Јанашма» мөвзәсундакы башлыг алтында сөһбәт апаран мүәллиф кәстәрир ки, мәктәблиләрин атенәм руһунда тәрбијә едилмәсиндә, онларда атегет баһышы вә әгидәсинин формалашмасында шакирдләрә фәрди Јанашманын хүсуси әһәмијјәти вардыр. Мүәллиф бурасыны да гејд едир ки, мәктәблиләрлә фәрди ишә башламаздан әввәл мәктәбдә динә инананлары, динә бикәнә гәлләләри, дини баһышда тәрәддүд едән ушаглары мүәјјәнләшдирмәк ләзымдыр. Бир гајда оларак белә ушагларә тәсир едән амилләр бәән аилләрин, гоһумлары вә гоһшулары динә инанмасы вә ушагларын онларын тәсири алтына дүшмәси нәтијәсиндә олур. Беләләрини мүәјјән етмәк үчүн мәктәбдә ән чох истифаде едилән формалардан бири ушагларә анкетләрдә динә аңд суаллар вериб онун чавабыни алмагдыр. Бундан әләвә, мәктәблиләрлә фәрди сөһбәтләр, мүсаһибәләр, мүшаһидәләр, ушагларын ев шәрәитләри илә таныш олмаг, вәлидејиләрин дүнјабахышы өјрәтмәк, мәктәблиләр арасында сијаси-күтләви, елми тәдбирләрни кечиримәси икин формалардан да истифаде етмәк олар.

Мүәллиф бурасыны да гејд едиб кәстәрир ки, мәктәблиләрә фәрди Јанашмада чох еһтијатлы олмаг, ичбари тәдбирләрә гәтијјән әл атмамаг, ушагларын шәхсијјәтинә, мәнлијинә тохунан сөзләри ишләтмәкдән гәти иштина етмәк ләзымдыр. Бундан башга, фәрди Јанашмада тәдбирләр планыны мүәјјәнләшдирәркән һәр бир шакирдин еһтијачыны, арзу вә мөһлиги, истәјини нәзәрә алмагын чох бөјүк әһәмијјәти вар. Сонра бу мәсәләләр әтрафлы шәрһ олунур.

«Вәлидејиләрлә иш» башлыгы алтында кедән сөһбәтдән ајдын олур ки, совет адамларынын коммунист тәрбијәсиндә бөјүк рол әнајан Јени әдәт вә әнәғәләрин гејд едилмәсиндә вәлидејиләр өз ушагларынын фәалијјәтини тәмин етмәлидирләр. Бу мәсәлә дә китабчада кеһиш шәрһ олунур.

«Нәтичә» башлыгы алтында мүәллиф узун илләрдән бәри комсомол тәшкилатларында апардыгы тәдгигат вә мүшаһидәләрдән чыхардыгы нәтичәләрдән бөһс едир.

ҮЧ МЕТОДИК ВӘСАИТ

Мәктәб һаггында партија вә һөкүмәтимизин гәрарларында мәктәб ишләринин кејфијјәтини мүасир тәләбләр сәвијјәсинә гәлдирмәк бир вәзифә оларак гәршыја гојулмушдур. Бунула әләгәдар оларак Азәрбајҗан ССР маариф назири М. Мейдизадә Јолдаш дәрсә керилән мүасир тәләбләр һаггында республика елми-практик конфраһсында (1970) данышаркәи демишдир ки, дәрсин мүасир тәләбләр әсасында Јенидән гурулмасы ихтијари мәсәлә дејилдир. Бу, һәјәтимызын бүтүн сәһәләриндә баш верән елми-техники ингилабын, ичтимал инкишафат объектыв гәлууларындан ирәли кәлән мәсәләдир... Дәрсә керилән мүасир тәләбләр һансылардыр?

Әввәлчәдән гејд етмәји ләзым көрүрәм ки, дәрсә керилән тәләбләрдән бир чоху һеч дә Јени дејил, бу тәләбләр әввәлләрдә дә олмушдур. Лакич һазырки шәрәитдә, мәктәбләрин Јени тәдрис планы вә програмларына кечмәси илә әләгәдар оларак һәмийн тәләбләр, хүсуси актуаллыг, хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Бу тәдбирләр дәрсин бүтүн әсәс чәһәтләринә — онун мәзмунуна, кеһилмәси вә гурулмасы методикасына, тәһизинә, мүәллимин вә шакирдләрин ишинә вә с. аид едилер. Бунларын һамысы үмумдидагстик мәсәләләр олмагла, фәннин спесифик синиф шакирдләринин Јаш хүсусијјәтләри вә билик сәвијјәсинин нәзәрә алынмасы баһышындан дәрсләрдә дејишдирилер вә конкретләшдирилер. һазырда дәрси тәкмилләшдирмәјин педагогик мәтбуатда дәфәләрлә јазылмыш ашагыдакы әсәс истиғамәтләри мүәјјәнләшдирилмишдир:

Дәрсин идеја-елми сәвијјәсинин јүксәдилмәси; дәрсдә шакирдләрин идрак фәалијјәтинин инкишаф етдирилмәси, вахтдан сәмәрәли истифаде олунмасы, тәдрис ишинин фәрдиләшдирилмәси; тәлимийн мүасир техники вәсигәләринин кеһиш тәтбиги; шакирдләр тәрәфиләч биликләрин мәһымсәнилмәси процессинин дәғиг сурәтдә йдарә едилмәси.

Бу тәләбләрлә әләгәдар оларак Јени програмлар әсасында Јени дәрсликләр Јараныр. Белә дәрсликләрдән бири II синиф үчүн «Ана дили», дикәри III синиф үчүн «Ана дили», даһа о бириси IV синиф үчүн «Азәрбајҗан дили» дәрсликләридир.

Бу дәрсликләрин һәр үчү истәр гурулушуна вә истәрсә дә мәзмунуна көрә әввәлки дәрсликләрдән әсәслы сурәтдә фәргләшир. Чүнки һәмийн дәрсликләрә бир сыра Јени мәсәләләрин даһил едилмәси онларла ишләмәјин методикасында да чидди дејишикликләрин апарылмасы зәрурәтини ирәли сүрүр. Белә олдугда сөзсүз ки, мүәллимләр, хүсусилә кәңч мүәллимләр бир сыра чәтинликләрлә гәршылашмалар, хүсусилә буну нәзәрә аларак «Маариф» нәшријјаты бу мәсәләдә мүәллимләрә практик көмәк мәғсәдилә «II синифдә ана дили дәрсләри» (мүәллифи Ј. Ш. Кәримовдур), «III синифдә ана дили дәрсләри» (мүәллифи педагогик елмләр доктору, профессор Н. Казымовдур), «IV синифдә Азәрбајҗан дили» (мүәллифи Ә. Әфәндизадәдир) методик вәсаит бурахмышдыр.

Һәр үч вәсаитдә програм материалларынын тәдриси илә әләгәдар оларак гәршыда дуран конкрет вәзифәләр, Јени дәрсликдәки нәзәри мәлуматын харәктери изаһ олунмуш, чалышмалардан истифаде

жоллары, онларын үзөрində ишин сәмәрәли тәшкили һаггында төклифләр вә мәсләһәтләр верилмишдир. Һәмчинин аҗры-аҗры дәрсләрини, о чүмләдән рабитәли нитгин инкишафы вә җазылы җохламаларын апарылмасы методикасы гыса шәкилдә шәрһ олунмушдур.

Методик вәсантләрдә дәрсликдә верилән материалларын тәдриси илә әләгәдәр олараг кениш методик көстәриш верилмиш, шакирдләрин дәркетмә фәалиҗәтинин, мүстәгиллиҗинин, дил һадисәләрини әҗрә-мәҗә олан марагышы гүввәтләндирмәҗә хүсуси диггәт верилмишдир.

Һәр үч вәсантин һазырланмасында методика елминин мүасир тәләбләри, мүәллимләримизин габагчыл иш тәчрүбәләри нәзәрә алынмышдыр.

Вәсантләрдә «Азәрбаҗчан дилиндән җени програм вә дәрслиҗин хүсусиҗәтләри», «Гираәт тәдрисинин хүсусиҗәтләри», «Нитг инкишафы үзрә апарылан ишләр», «Гираәт үзрә шакирдләрин бачарыг вә вәрдишләринә верилән тәләбләр», «Ана дилиндән програм материалпын тәгриби планлашдырылмасы» вә и. а. мәсәләләрдән бәһс олунмушдур.

Бунардап әләвә, вәсантләрин һәр үчүнүн әввәлиндә кениш вә санбаллы кириш дәр верилмишдир.

Күман етмәк олар ки, һәр үч вәсант аҗры-аҗры дәрсләрин тәлим мошгәләләринин тәшкилиндә мүәллимләримизә хеҗли көмәк көстәрә биләчәкдир.

ВӘШӘРИ ИДЕЈАЛАР ҶАРЧЫСЫ

Бөҗүк Азәрбаҗчан шаир И. Нәсиминин анадан олмасынын 600 иллиҗи мүнасибәтилә нәшр олунан бир сыра китаблардан бири дә М. Гулузәдәнин «Кәпчлик» нәшриҗаты тәрәфиндән бурахылмыш «Бөҗүк идеаллар шаир» эдди китабдыр.

Бу китабда мүәллиф И. Нәсиминин дөврү вә һәҗаты, җарадычылығы, ше'рләриндә бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри, ше'рләринин ән'әнәләри вә Нәсими ирсинин өҗрәнилмәси кимн мәсәләләрдән бәһс едир.

Шаирин дөврү вә һәҗатындан бәһс едән мүәллиф көстәрир ки, Азәрбаҗчан халгымыш җетишдирдиҗи бөҗүк сөз усталары ичәрисиндә Нәсими хүсусилә әһәмиҗәтли җер тутур. Чүнки онун җарадычылығы илә Азәрбаҗчан ше'ринин вә ичтиман фикринин тарихиндә җени бир мәрһәлә башлаҗыр. Дәғрудур, Нәсимидән чох-чох әввәл, Азәрбаҗчан классик ше'ри Вәтәнимизин һудудларындан узагларда кениш җаҗылмышдыр. Лакин Нәсимиҗә гәдәр җарадылмыш бу әдәбиҗатын тәсир дәирәси мүәҗҗән мә'нада мәһдуд иди. Бу әдәбиҗатын бөҗүк бир толу тарихи зәрурәт нәтиҗәсиндә фарс дилиндә җарадылмышдыр.

Нәсими исә өз җарадычылығы илә Азәрбаҗчан классик ше'ринин инкишафы тарихинә җени бир истигамәт верди. Өз ше'рләринин ән бөҗүк гисминн доғма ана дилиндә җаратды.

Даһа сонра мүәллиф көстәрир ки, Нәсиминин ады җалныз сон вахтларда мүәҗҗәнләшдирилмишдир. Шаирин ады Әли—ән Нәсими җазылырды. Даһа сонра шаирин адынын Сеҗид Әли олдуғуна раст кәлирик. Имадәддин исә орта әсрләрдә җахын Шәрг гаҗдасы үзрә, шаирә ушагыдан верилән ләгәбдир.

Нәсими, өз доғма шәһәри олан Шамаһыда гүввәтли мәдрәсә тәһсилли алынмышдыр. О, ана дилиндән башга, фарс вә әрәб дилләринин дәни ирси илә җахын таныш олмуш, тәбиәт, риҗазиҗат, астрономиҗа, мәдәниҗәтинин ән кезәл һаиллиҗәтләринә бәләд олан Нәсими кәнч о заманын керкәмли мүтәфәккирләринин әсәрләрини охумушдур.

XIII—XV әсрләрдә Азәрбаҗчанда әсас һаким идеолоҗија ислам дининдән ибарәт иди. Орта әсрләрдә мүсәлман Шәргиндә ән чох җапантеизми шәклини алмышдыр. һуруфилик хүсусән әсрин икинчи җарысында өлкәдә керкинләшән сиҗаси вәзиҗәтлә әләгәдәр иди.

Азәрбаҗчан һуруфилиҗин әсас мәркәзи иди. Бу чәрәҗанын башында философ вә шаир Фәзлуллаһ Нәими дурурду. Нәими өлдүрүлдүндә сонра бу чәрәҗанын башында Нәсими дурурду. һуруфилиҗин дини фәлсәфи мәзмуну ислам дининә зидд иди. Чүнки һуруфилик һәр шеҗи гулу һесаб едән, бу дүнҗаны фани адландырыб һәр шеҗи дүнҗаҗа бағлаҗан ислам дининин сарсылмаз вә мүтләг һөкмләрини гәбул етмир, инсана тамамилә башга көзлә бахырды.

Һуруфилиҗин әсасыны инсана җени мүнасибәт тәшкил едирди. Инсан фәал, җарадычы гүввәдир. О өз ағлы, камалы, мә'нәви көзәллиҗи илә аллаһа бәрәбәрди. Аллаһ камил инсанын өзүндә, онун дахилиндә, варлығындадыр. Гур'анын мәзмунуну көзәл инсанын үзүндә, үзүнүн һәрфләрә охшаҗан хәтләриндә охумаг олар. Амма бунун үчүн инсан әввәлчә өзүнү дәрк етмәли, өз вәзифәсини билмәли, мә'нән тәһһиз вә камил олмалыдыр.

Нагис вичудә чүн ким
нөгсан кәлир һәмишә,
Чәһд елә камил ол ким
кәлмәз камалә нөгсан.

Җүксәк мә'нәвиҗата, дәрин эәкаҗа, али мәгсәдә вә бу мәгсәдә чәтмәг үчүн бачарыға вә чәсарәтә малик олан инсан тәбиәтин вә чәмиҗәтин инкишаф ганунларына җиҗәләниб, онун сирләрини өҗрәнән инсан, һуруфилиҗә мәрә аллаһын өзүдүр.

И. Нәсими Азәрбаҗчан ше'риндә һуруфилиҗин ән парлаг нүмәҗәндәләриндән бири олмагла, ислам дини вә феодализм гурулушу әләҗиннә чыхан бу чәрәҗанын ән мүсбәт чәһәтләрини өзүндә чәмләшдирди. Сөз җох ки, дини фәлсәфи чәрәҗан олмагла һуруфилик Нәсими җарадычылығында өзүнә мәхсус зиддиҗәтләрлә тәзаһур едирди. О, дини мотивләрә бағлы иди, бу да шаир бә'зән чәтикликләрә гаршылашдырырды. Лакин тарихилик бахымындан җанашдыгда мүтәфәккир шаирин габагчыл мөвгәдә дурдугуну, инсаншөрвәрлик идеҗаларыны чәсарәтлә вә ардычыл бир шәкилдә тәблиг етдиҗини көрүрүк.

Нәсими лирик шаир иди, онун ше'рләринин чоху мөһәббәт мотиви илә бағлыдыр. Буна бахмаҗараг, шаирин лирикасыны садәчә мөһәббәт лирикасы адландырмаг дүрүст олмаз.

Җухарыда данышдыгымыз бүтүн мәсәләләр һаггында китабда әтрафлы бәһс олунмушдур.

**«АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ВƏ ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ»
МƏЧМУƏСИНДƏ 1973-чү ИЛДƏ ДƏРЧ ОЛУНМУШ МƏГАЛƏ ВƏ
МАТЕРИАЛЛАР**

Нəсимнин анадан олмасынын 600 иллији

	№	сəһ
Н. Нəчəфов. Мүтəфəккир шаир	2	89
З. Əкбəров. Бəшəri идејалар чарчысы	3	3
* * *		
А. Абдуллајев. Азəрбајчан дили тəдрисинин кеј- фијјетини даһа да јакшылашдыраг	1	3
А. Абдуллајев. Азəрбајчан дили дəрслəриндə ша- кирдлəрин үслуби вəрдишлəринин инкишаф етдирмəјə даир	2	9
Н. Абдуллајев. IV сифин «Азəрбајчан дили» дəр- слијидə орфоетја мəсələлəри	3	17
Н. Аббасова. Ч. Чаббарлы пјеслəриндə каламбур. бунларын семантик тəһлили	3	46
М. Абдуллајев. «Шејда» пјесинин тəдриси	2	99
М. Абдуллајев. Гејри-мəһсулдар шəкилчилəр вə он- ларын өјрəдилмəsi јоллары	3	38
Н. О. Бајрамов. Зəрфин мə'на нөвлəринин тəдриси	1	29
Б. Гасымов. Орта мəктəбдə сүжетли ше'рлəрин тəд- рисинə даир	3	84
М. Əскəров. Рус мəктəблəриндə шакирдлəрин Азəр- бајчан дилиндəн лүгəт ештијатыны зəнкинлəшдирмəк тəч- рүбəсиндəн	1	43
Э. Əфəндизадə. Суалларыныза чаваб веририк	1, 4	98, 94
Э. Əфəндизадə. IV сифидə Азəрбајчан дилиндəн програм материалларынын планлашдырылмасы	2	3
Б. Əһмədов. V—VI сифилəрин «Азəрбајчан дили» дəрслији вə онула ишлəмəк јоллары	2	16
Э. М. Əһмədов. V—VI сифилəр үчүн јазылмыш јени «Азəрбајчан дили» дəрсликлəri хаггында бə'зи гејдлəр	2	43
Н. Əһмədов. V сифилəрдə интонасија үзрə иши нечə апармалы	2	59
Ч. Əһмədов, А. Бүсəјнов. VI сифидə əдəбијат дəрс- лəринин планлашдырылмасы	2	73
Ч. Əһмədов. Əдəбијат дəрслəриндə шакирдлəрин ши- фаһи нитгини инкишаф етдирмəк хаггында	4	50
Ф. Əлəкбəров. Азəрбајчан дили вə əдəбијат дəрслə- риндə чəтин сөзлəрин мə'насын изаһ етмəк јоллары хаг- гында	3	24

Н. Əлијев. Əдəбијат дəрслəриндə тəкрар заманы əдə- би өнəлəрини өјрəдилмəsi јоллары	3	77
К. Əлијев. Дилчилийи башга шө'бələri илə үслуби- јатын əлагəsi вə фəргли чəһəтлəri	4	22
И. Əлијев. Ахшам мəктəби шакирдлəринин јазылы нитгиндə olan синтактик гүсурлар вə онларын ислаһи јоллары	4	16
А. Ибраһимов. IX сифидə əдəбијатын тəдриси про- сесиндə бəдди иллүстрасијалардан истифадејə даир	2	94
Ш. В. Јусифли. Васитəли вə васитəсиз нитгин үслуби имканлары	4	27
М. Ј. Казымов. V—VIII сифилəрдə Азəрбајчан ди- линдəн сифидəнкəнар ишлəрин тəшкили вə апарылмасы тəчрүбəсиндəн	1	56
Э. Кəлбəлијев. Шакирдлəрин рабитəли нитгиндəки характерик үслуби сəһвлəri вə онларын арадан галды- рылмасы јоллары	3	30
Н. Күнəшли. Əдəби-бəдди јазылар хаггында	1	74
Н. Күнəшли. Əдəбијат дəрслəриндə шакирдлəрин иде- ја-сијаси тəрбијəsi тəчрүбəсиндəн	4	90
Г. И. Мəшəдијев. Адлыг чүмлəлəрин үслуби имкан- лары	1	53
Ш. Микајылов. Əдəбијат нəзəријјəsi аилајышлары шакирдлəрин əдəби биликлəринин əсасыдыр	1	63
Ш. Микајылов. Бəдди јарадычылыг методу вə əдəби чəрəјанларын өјрəдилмəсиндə мугајисədən истифаде	4	75
Д. Мəммədов. X сифин «Əдəбијат» дəрслији хаг- гында	1	69
Д. Мəммədов. Бəдди əсəрлəрин дилини өјрəнмəк сис- теми вə принциплəri	3	54
К. Мəһəррəмов. Əдəбијат дəрслəриндə шакирдлəрин јарадычылыг габилитјетини нечə инкишаф етдирирəм	1	78
К. Мəммədов. Бајаты жанрыннын сənəткарлыг хүсу- сијјетлəрини шакирдлərə нечə баша салырам	1	83
Ч. Мəммədов. VIII—X сифилəрдə ишга јазылары нечə апарырам.	1	91
Б. Мурадov. IV—VII сифилəрдə нəср дилини өјрə- дилмəsi	3	62
Р. Мустафајева. Факултəтив мəшгələлəр васитəсилə В. И. Ленин образынын өјрəдилмəsi	4	69
А. Нуријев. IX сифидə С. Ə. Ширванинин «Куш гыл...» мұхəммəсинин тəдриси тəчрүбəсиндəн	1	88
Б. Нəсиров. Кечмиш биликлə јени билијин əлагə- лəндирилмəsi	4	45
Н. Оручəлијев. Əдəбијат дəрслəриндə телевизија верилишлəриндəн истифаде	3	70
Т. Пиримова. Шакирдлəрин нитг мəдəнијјетини ин- кишаф етдирмəк үчүн үслуби чалышмаларын апарылма- сы тəчрүбəсиндəн	1	29
Т. Рзајев. Ə. Хагвердијевин «Дагылан Тифаг» фа- чнəсинин тəдрисинə даир	4	59

С. Рүстәмов. Сары Ашыг	4	80
К. Саламов. Диалектизмә вә орфоепија гәјдалары-нын позулмасына гаршы мүбаризә	1	48
Г. Талыбов. V синифдә дүзәлтмә фе'лләрин тәдрисинә даир	4	33
И. Чәфәров. Грамматика тәдрисиндә техники васитәләрдән истифадә	1	19
И. Чәфәров. Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин грамматикадан алынмыш билик-ләрлә өлагәләндирилмәси	4	37
Ә. Фәрәчов. V—VI синифләр үчүн јазылмыш јени «Азәрбајчан дили» дәрсликләри һағгында бә'зи гејдләр	2	30
Ә. Фәрәчов. Бир-бири илә гарышыг салынан грамматик мәфһумлар вә онларын мәнимсәнилмәси јоллары	4	3
Б. Бәсәнзадә, А. Ағајев. Линтафондан истифадә едилмәси	1	12
Б. Бүсејнов. Инша материалынын топланмасы вә системләшдирилмәси јоллары	2	68
Бу китаблары охујун	1, 2, 3, 4	106, 106, 91, 102
«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә 1973-чү илдә дәрч едилмиш мәгалә вә материаллар	4	110

Редаксија һеј'әти: А. Абдуллајев (редактор), М. А. Асланов, А. Бабајев, Ә. Әфәндизадә, Ә. Әһмәдов, Ч. Әһмәдов, Ә. Рәчәбов (редактор мүавини), А. Бүсејнов, З. Сәмәдов.

Чапа имзаланмыш 30/XII-1973-чү ил. Кағыз форматы $60 \times 84 \frac{1}{16} = 3,5$ кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги. ФГ 10433. Сифариш 7110.
Тираж 12.310.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон 93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси .